

TIGHT BINDING BOOK

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192598

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—552—7-7-66—10,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. **M83/B68A** Accession No. **M3211**

Author

Title

This book should be returned on or before the date
last marked below.

अक्षराचे दिवे

(कथासंग्रह)

वि. वि. बोकील.
V. V. Bokil.

प्रथमावृत्ति

१९४४

किंमत १॥ रुपया

प्रकाशक—

दयार्ण : रघुनाथ कोपर्डेकर

५२९ सदाशिव, पुणे २.

CHECKED. 1951

अभिनेत्री मीनाक्षी यांचे वेष्टनावरील छायाचित्र

प्रफुल्ल पिव्चर्त, कोल्हापूर, यांनी

कृपापूर्वक दिले आहे.

CHECKED 1956

Checked 1969

सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधीन

मुद्रक—

लक्ष्मण सखागम केळकर

ज. स. लि. प्रेस, ३९४ सदाशिव, पुणे २.

अत्तराचे दिवे !

दुपारचीं जेवणें घाईघाईनें उरकून, लुब्या, बब्याला खाकोटीस मारून संध्याकाळीं ५॥ वाजतां गिळणान्या राकेलसाठीं दुपारीं एक दीड वाजतां गृहलक्ष्मीनीं वारीमध्ये तिष्ठत उभे राहण्याचे ते दिवस होते. पाऊस नसला तर उन्हाचा ताप आणि ऊन नसलें तर पावसाची भीति. खांद्यावर एक मूल, ओचाळा विळगून उभें असलेलें दुसरें एक मूल; आणि रिकामी बाटली गदेपमाणें खांद्यावर टाकून हजारों प्रश्नांनीं डोकें भंडावून सोडणारें पुढें उभे असलेलें तिसरें मूल; त्यांत मागच्या बायकांनीं पुढें टकलावें व पुढच्यांनीं मागच्यांना व्याख्यान झोडावें.

—आणि तो कलकलाट !

मनांत येई कीं याच लोकांच्या आज्ञापणजांनीं हिंदुस्तानच्या या टोकापासून त्या टोकापर्यंत आपला दखरा बसवण्यासाठीं एकेकाळीं तांडवनृत्य केले होतें हें खरें तरी वाटेल काय ? दोनचार पिढ्या गेल्यावर ‘अनुवंशिक’ म्हणून समजला जाणारा गुण अजिवात पुसला जावा हें शक्य आहे काय ?

गोष्ट अप्रिय आहे पण सत्य आहे.

पुण्यांतील शनीच्या पारावरून मी चाललों होतो. वर वर्णिलेल्या एका वारीमध्ये ऐन दुपारच्या उन्हांत एक पांढरपेशा वर्गातील तरुणी आपल्या तीन कच्च्याब्रच्छांना घेऊन उभी होती. चारीहि जिवांचे चेहेरे घामानें डवगले होते व उन्हांनें लाल पडले होते. दोन मुलें साधारण पांच वयो-मर्यादेपलीकडील दिसत होती. युगानुयुगें साडेपांच वाजण्याची वाट पाहण्याचा त्यांना कंटाळा आलेला दिसत होता. त्यांची सारखी कुरकुर चालली होती. कडेवरच्या मुलीला संभाळून ती माऊली त्यांचें कसें बसें समाधान करीत होती. हा टांगा आला; तो टांगा आला—ही पंप आली ती आली ! प्रत्येक खेपेस तिच्या मनांत धसका भरत असे—व तें वाहन दूर जाईपर्यंत ती त्या मुलांचें बोट घट्ट धरून ठेवीत असे—

शेवटीं ती शेजारच्या बईला उद्देशून म्हणाली—“ खरंच, काय मेळा हा राकेलचा त्रास ! त्यापेक्षां अत्तराचे दिवे जाळणं सोपं—”

—आणि एवढें बोलून ती खिन्न मुद्रें हसली !

नंतर बराच वेळ हें वाक्य माझ्या डोक्यांत घोळत होतें. बाई चटकन् बोलून गेली पण खरोखरीच कां अत्तराचे दिवे जाळणें सोपें आहे ? मग हें वाक्य तिच्या तोंडून बाहेर आलें कसें ? शिवाय ती बाई खिन्नपणानें कां होईना पण हसली होती. काय त्या हसण्याचा अर्थ ?

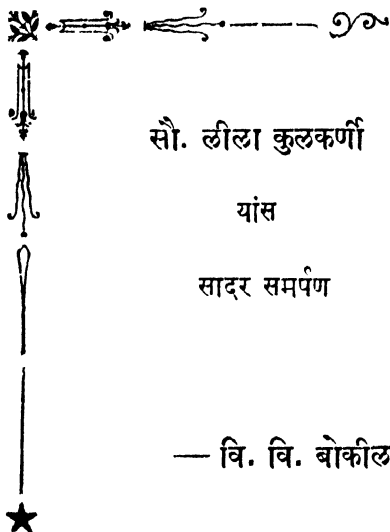
६० प्राप्त परिस्थिति कितीहि विकट असली तरी हसतमुख राहण्याकडून शहाणपणा आहे असें तर त्या हास्याला सुचवायचें नव्हतें ?

खरोखरीच मध्यंतरी मलाहि बरेच दिवस वांटू लागलें होतें. देशामधें कसला डोंब उसळला आहे अन् आपण कथा कादंबऱ्या खरडीत बसलों आहोंत हें प्रशस्त आहे काय ? आणि उद्देगाच्या भरांत मी ठरवून टाकलें कीं आतां यापुढें लढाई संपेपर्यंत तरी वाङ्मय बंद ठेवायचें.

जगाचें कांहींही नुकसान झालें नसतें, मी पुरतें जाणून आहे. परंतु त्या बाईचें उत्तर ऐकतांक्षणींच माझें मन बदललें. काय हरकत आहे ! संकटाच्या धसक्यानें हातपाय मोडून निष्क्रिय बसण्यांत काय स्वारस्य आहे ! संकट आलें आहे; इच्छा असो वा नसो ! त्याला तोंड देणें भागच आहे. मग हसण्या मुखानें तरी सामोरें कां जाऊं नये ?

मी लागलीच ठरवून टाकलें कीं या पुढील कथा संग्रहाचें नांव—

अत्तराचे दिवे !

सौ. लीला कुलकर्णी

यांस

सादर समर्पण

— वि. वि. बोकील

श्री. वोकील यांचें

प्रकाशित

वा

झ

य

- १ फोल आशा
- २ वळवांचे पाऊस
- ३ गारांचा वर्षाव
- ४ दुसरी सावली
- ५ झंझावात
- ६ जलधारा
- ७ उल्कापात
- ८ वोक्किलांच्या गोष्टी
- ९ मंगळागौरीच्या रात्रीं—
- १० मांडवावरील वेली
- ११ झिमझिम
- १२ बेबीचा भाऊ
- १३ साडेतीन शहाणे
- १४ बेबीची बहीण
- १५ मीना—नीना
- १६ तारांचळ
- १७ चल पुढें
- १८ अत्तराचे दिवे
- १९ चिमखडे

संकल्पित

- १ बेबी (पुनर्मुद्रण)
- २ द्वंद्व (कादंबरी)
- ३ ब्रह्मघोटाळा (कादंबरी)
- ४ वसंत (कथा)
- ५ सुंठ फुलली (कथा)
- ६ गाडीवान् (नाटक)
- ७ पिचळा बंगला (कादंबरी)

— प्रकाशित —

वि. वि. बोकील

जलंधारा
मंगळागौरीच्या रात्रीं
मीना-नीना (नाटक)
दुसरी सावली
बोकीलांच्या गोष्टी
अत्तराचे दिवे

साने गुरुजी

स्त्री-जीवन ? व २
क्रांति
राष्ट्रधर्म
समाजधर्म
तीन मुलें

य. गो. जोशी

पुनर्भेट भाग ६ वा

राजरत्न जोशी

स्त्रियांचे हक्क
अविवाहितांचे प्रश्न
अधियादिनांचे नंदनवन

द. रा. कानेगांवकर
मराठीचिथे नगरीं भाग १ ला

पु. पां. गोखले

आगरकर (चरित्र)

मा. भ. नंदुरकर

मानलेलीं मुलें

ग. ल. ठोकळ

कडू साखर

के. नारखेडे

काव्यकलेचें अंतरंग

पंडित सप्रे

अर्धचंद्र

— आगामी —

ग. ल. ठोकळ

? (कादंबरी)

ना. धों ताम्हनकर

माईची माया (२ री आवृत्ति)

वि. वि. बोकील

पिवळा बंगला

द. रा. कानेगांवकर

मराठीचिथे नगरीं भाग २ रा

प्रकाशक : द. र. कोपर्डेकर, ५२९ सदाशिव, पणें २.

आमचेकडे मिळणारी पुस्तके

१	मीठ भाकर	ग. ल. ठोकळ	१-०-०
२	सुगी		१-४-०
३	शिवार	के. नारखेडे	१-०-०
४	विद्यामंदिरांत	बा. भा. दाभाडे	२-०-०
५	आविष्कार	,,	२-०-०
६	मधाचें बोट	र. गं. विद्वांस	२-८-०
७	केकार्थचर्चा	सं. पराडकर	०-१२-०
८	लाल लाल माणकांची गोष्ट	दा. पां. रानडे	०-४-०
९	माया बाजार	,,	०-४-०
१०	अभंगवाणी	अभंग	१-०-०
११	अंतरिक्षविजय	ग. ना. जोशी	२-०-०
१२	मनांतील मांडे	लखजी आंबराईकर	१-८-०
१३	बाल-संवाद	अनसूयाबाई वाघ	०-३-०

द. र. कोपर्डेकर ५२९ सदाशिव पेठ, पुणे २.

विद्वान् वधू !

: : १

कान्तेशीं लग्नाचें ठरल्या दिवसापासून शिवराम अत्यंत खुर्षीत होता. मनाजोगती वधू निश्चित ठरल्यावर कोणता तरुण आनंदित होणार नाही ? कांहीं जुनाट, बुरसटलेल्या विचारांचे लोक ह्या विधानाला कदाचित् आचरटपणाचा प्रकार म्हणून हंस्तील. त्यांच्या दृष्टीनें विचार केला तर विवाह ही एक आयुष्यांतल्या अनेक स्थित्यंतरांपैकी एक क्षुल्लक बाब होय. आजवर काय लग्ने झालींच नाहीत ? आणि संसार झाल्याशिवाय जगांतील जनन संख्या काय आपोआप वाढली ? त्यांच्या दृष्टीनें विवाह अमक्याच व्यक्तीशीं झाला पाहिजे असा आग्रह धरण्यांत शहाणपणा समजण्यांत येत नाही. वधू सागून आली, आईवडिलांनीं पसंत केली. ठीक आहे. दोन हात, दोन पाय, नाकडोळे ठीक आहेत. यापलीकडे आणखी या गोष्टीला विशेष महत्त्व देण्याचें काय प्रयोजन ? भटजीबुवांनीं आयल्या वेळीं पुढें केलेला दीड दमडीचा हार डोळे मिटून समोर उभ्या असलेल्या व्यक्तीच्या गळ्यांत टाकावा आणि त्यासंबंधीं पुन्हा विचारसुद्धां माणसानें करूं नये.

परंतु नवीन पिढी साधा दूथब्रश विकत घेतांना सुद्धां जिथें शॉर्ट हेड, अमुक कंपनी का तमुक कंपनी इतका आस्थेवाईकपणा दाखवते तेथें जन्माची सहचरी निवडतांना उगाच धिसाडघाई करील होय ? कॉलेजमध्ये असतांना पोरींबरोबर न्चार घटका शिळोप्याच्या गप्पा मारणें, त्यांतील

एखादी गुलाबी, रसरशीत ओटांची इवलीशी पोरगी दिसलीच तर तिला सिनेमाला घेऊन जाणें, हॉटेलांत फॅमिली कंपार्टमेंटमध्ये चहा वगैरे पाजणें हे प्रकार चालायचेच. त्यांत विचारापेक्षां विकाराचीच जास्त दाट छटा असते. दोन घटका मनरंजन यापेक्षां कोणताहि तरुण असल्या त्रांगड्याकडे जास्त गंभीरपणानें पहात नाही. प्रयोगशाळेंत बरोबरीनें प्रयोग करण्याची पाळी आली तर आपल्या मदतीला घाऱ्या डोळ्यांची पोरगी आहे कां काळसर डोळ्यांची पोरगी आहे याचा कुणी फारसा विचार करीत नाही. साधारण चालसे दिसली तरी तासभर वेळ मारून नेतां येते. परंतु जन्मभर दिवसाचे चोवीस तास डोक्याशीं बसणारी मुलगी जर अगदींच 'काकू' वर्गीत मोडण्याजोगी असेल तर आयुष्य ढकलणें सोपी गोष्ट नाही.

शिवराम त्या दृष्टीनें मोठा भाग्यवान् होता लेकाचा ! एखाद्याचें नशीब तरी पहा कसे त्याच्या मागे धावत असतें ! कॉलेजच्या चार वर्षांच्या काळांत शिवराम पोरीबाळींत वाढत होता. खिशाळा लटकणारें फाउंटनपेन एखादे वेळीं चुकून घरीं राहील परंतु शिवराम एखादी तरी नीटस पोरगी बरोबर घेतल्याशिवाय गांवाबाहेर फिरायला जायचा नाही. त्याची आई तर नेहमीं अभिमानानें बोलून दाखवी कीं, 'आमचा शिवराम माणसांतला आहे. त्याला नेहमीं कुणीना कुणी तरी बोलायला लागतं. त्याला भारी माणसं भोंवतीं गोळा करण्याचा नाद.' शिवरामच्या वडिलांनीं पत्नीचें हें अभिमानाचें भाषण अक्षरशः मान्य केलें परंतु आश्चर्य एवढेंच व्यक्त केलें कीं, माणसाचा लळा आहे हें ठीक पण माणसामाणसांत सुद्धां भेद आहेतच. पैकीं स्त्रीवर्गाचाच फक्त त्याला एवढा लळा लागावा हें जरा विलक्षणच नाही कां !

शिवराम बी. ए. झाला. नंतर दोन वर्षांनीं एम्. ए. झाला. आतां यापुढें त्याला देतां येण्याजोगी कोणतीच परीक्षा न उरल्यामुळें तो वडिलांच्या देखरेखीखालीं कंत्राटी कामाचा व्यवसाय पाहूं लागला. येथेंहि कामाकडे त्याचें लक्ष यथातथाच दिसून आलें. मुंबईला एखाद्या पारशाला गटवून एखादें कंत्राटाचें काम आपल्या कंपनीला मिळविण्यासाठीं मोठ्या विश्वासानें वडिलांनीं त्याला पाठवावें आणि नंतर दोन दिवसांनीं कळून येई कीं, कंत्राटाचें काम दुसऱ्याच माणसाला मिळालें आणि शिवराम

आपल्या एका जुन्या दोस्तीणीच्या समवेत मुंबईत भटकत होता. तीन-चार वेळां वडिलांनीं गम खाल्ली. नंतर मात्र त्यांनीं निश्चय केला कीं, पोराला आतां असा एकटा मुंबईत हिंडूं देणें धोक्याचें आहे.

आपल्या एका स्नेह्याची मुलगी नुकतीच एम्. ए. झाल्याचें त्यांच्या कानावर आलें होतें. कान्तेला त्यांनीं आजवर फारशी पाहिली नव्हती. लहानपणीं परकरांत वावरणारी कान्ता त्यांना मोठेपणीं जेव्हां प्रत्यक्ष पाहिल्या मिळाली तेव्हां त्यांना कमालीचा आनंद झाला. मुलगी दिसायला नक्षत्रासारखी होतीच. शिवाय शिवरामाला तिचें शिक्षण खात्रीनें आवडलें असतें. दोन्हीकडच्या मातापितरांनीं हें लग्न घडवून आणण्याचें ठरविलें. शिवरामला जेव्हां ही हकीगत कळली तेव्हां त्याला आश्चर्याचा धक्का बसला. आपले वडील जन्मभर कंत्राटी कामें उरकित आले हें तो जाणून होता. वडिलांच्या सिमेंट, वाळू, खडी इत्यादि मिश्रणाच्या ज्ञानाविषयीं त्याला एकदम आदर होता. परंतु मुलाला सहचरी पाहून देतांनासुद्धां ते इतक्या तज्ज्ञपणानें परीक्षा करतील हें त्याला थक्क करून सोडणारें ज्ञान होतें. कांहींका असेना, वडिलांच्या पसंतीवर तो एकदम खूप होता. सुंदर विशेषतः शिकलेली पत्नी मिळायला भाग्य लागतें तें भाग्य शिवरामकडे नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें चालत आलें होतें. लग्नाचे मुहूर्त अजून एकदोन महिन्यानें येणारे होते. तोपर्यंत तो नित्यनियमानें या ना त्या निमित्तानें आपल्या प्रीतिदेवतेची मनोमन पूजा बांधण्यांत स्वतःला धन्य समजत होता. हें कान्तेचें कंत्राट त्याला नेहमींच्या कंत्राटी कामापेक्षां कितीतरी गोड वाटत असे.

कान्ता सुंदर होती. परंतु पुष्कळ वेळां मौज अशी होते कीं, लोक आपल्यावर कां लुब्ध होत असतात याचें कारण त्या लुब्धविषयाला क्वचितच कळून येते. कान्तेला आपल्या सौंदर्याचा यत्किंचितही पत्ता नव्हता. आजवर पुष्कळ वेळां तिनें आरशांत स्वतःचा चेहरा निरखून पाहिला होता. तिची धाकटी वहीण प्रेमा तिला थडेंनें म्हणेलुद्धां कीं ‘पुरे झालं तईसाहेब, आतां आरशांत रूप पाहणं. एखादे वेळीं आरशाची सुद्धां दृष्ट होईल अशानं.’ कान्ता आश्चर्यानें तिच्याकडे पाहूं लागे. आपण जेव्हां जेव्हां आरशांत पाहतों तेव्हां तेव्हां लोकांना आपण आपलें रूप पहातो

असें कां वाटावें हें कोडें तिला उलगडलें नाहीं. प्रेमाला तिनें लाख वेळ. समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला होता. परंतु प्रेमा हसण्यावारी घालवीं

‘माहिती आहे. उगाच सांग घेऊन वेडगांवाला कशाला जातां, ताई-साहेब ! आरशांत मनुष्य पहातो तो काय आरशाची जाडी तपासून पहाण्यासाठीं होय ?’ ~~नाही, मनाचा मुर्खीत आहे आणि चेरा-पहाण्यासाठीं !~~

‘अग पण प्रेमा, मी खरोखरीच आतां माझ्या नाकावर हा कसला फोड आला आहे तें पाहात होतें.’

‘तर-तर ! त्या फोडामुळें बाकीच्या रूपाची खुलावट कशी काय होते हें पहाण्याकरतांच तूं आरशांत पाहात होतीस. कबूल करूं नकोस तूं. काय मौज आहे पहा ! मी इतक्या वेळां आरशांत पाहातें पण माझं नकटं नाक काहीं अजून सरळ होत नाहीं.’ प्रेमा मोकळ्या मनानें हंसूं लागली.

‘मूर्ख आहेस तूं. वरच्या सौंदर्याला इतकी किंमत देणें सुशिक्षितपणाचें लक्षण नाहीं.’

‘पण मी सुशिक्षित आहेच कुठें ? मॅट्रिकला दोनदां वसलें अन् दोन्ही वेळेला आपटी खाल्ली. आणि मूर्ख तर आहेच म्हणा ? आईनें तर मला केव्हांच ठाण्याला पाठवली असती पण काका अजून माझ्यावर चिडले नाहींत म्हणून तरी मी या घरांत तुझ्या पाठोपाठ तुझ्या सांवली-सारखी वावरते आहे. खरंच ताई, तूं इतकी कशी ग सुंदर दिसतेस ! कोणतं क्रीम तूं रात्रीं झोपायच्या वेळीं तोंडाला लावतेस मला सांगून तरी ठेव !’

‘छल ! पुन्हा लागलीस कां वेड्यासारखी बरळायला ! प्रेमा, हें सुंदर दिसण्याचें वेड तूं सोडून द्यावंस असं मला वाटतं-शोभत नाहीं तुला हें.’

‘आतां तूं तसें म्हणणारच ! तूं एक मासा गळाला अडकावून वसली आहेस, पण माझें अजून ठरायचें आहे. जगाच्या बाजारांत मला कोण विचारतो ? मॅट्रिकला दोनदां नापास होणारी विद्वान मुलगी मी ! बरं दिसण्यांत म्हणावं तर तिथेही शुभं करोतीच-’ प्रेमा हसत म्हणाली.

सख्ख्या बहिणी दोघी. पण दोघींत खरोखरीच पूर्व पश्चिमेइतकें अंतर होतें. प्रेमा बुद्धीनें यथातथाच होती. आणि सौंदर्याच्याही बाबतींत तिच्या चांग्याला फारशी कमाई आली नव्हती. त्रयस्थालीच काय परंतु प्रत्यक्ष

नलिनीबाईनासुद्धां हा आपल्या दोन्ही मुलींतील विरोध जाणवल्यावांचून राहात नसे. नलिनीबाईची कान्ता लाडकी मुलगी होती. रूपाने लाखांत उठून दिसणारी आणि विद्येने सान्या घराण्याचें नांव उजळ करणारी मुलगी पाहून कोणत्या मातेचें ऊर दाटून येणार नाही ? प्रेमाविषयी त्यांना विवाद वाटे. तिने आपल्या थोरल्या बहिणीचा किता डोळ्यांपुढें ठेवून निदान शिक्षणांत तरी प्रगति दाखवावी म्हणून त्यांनीं कांहीं थोडथोडकें प्रेमाला बोलायचें ठेवलें नव्हतें. आणि याच कारणांमुळे प्रेमा थोडीशी कडवट विचाराची बनली होती. आपल्या थोरल्या बहिणीला लोकांनीं चांगलें म्हणावें, यांत तिला आतां अभिमान वाटण्याजोगें कांहीं शिल्लक राहिलें नव्हतें. कान्तेला चांगलें म्हणणारी व्यक्ति आपल्याला तुलनेला घेऊन विचार करते हें तिला अनेक वेळां अनुभवानें पटलें होतें. त्यामुळेच कीं काय बहिणीबहिणीमध्ये एक प्रकारचा दूरावा निर्माण झाला होता. अजून प्रेमा कोणाजवळ चिड्डन प्रतिकाराची भाषा बोलत नसे याचें एकच कारण म्हणजे जरी तिला सान्या जगानें दूर ढकललें होतें तरी तिच्या वडिलांनीं म्हणजे काकांनीं तिला अजून दूर केलें नव्हतें. उलट पोरीच्या मनावर वाईट परिणाम होऊं नये म्हणून ते तिला जास्त जवळ करूं पहात होते. प्रेमाला वडिलांची ही कारवाई ओळखतां आली नाही असें नाही, परंतु त्यांतहि तिला एक प्रकारची गोडी वाटत होती. कोणी नाही तरी निदान काका तर आपले आहेत या विचारानें ती मनाची कशीतरी सम-जावणूक करून घेत होती.

कान्ता एम्. ए. झाल्यावर नलिनीबाईना अस्मान टेंगणें झाल्यागत वाटलें यांत नवल काय ? आपल्या मुलीचें त्यांनीं कौतुक करण्याचें मुलींच बाकी ठेविलें नाही. ज्याच्या त्याच्याजवळ त्या अभिमानानें एम्. ए. ची परीक्षा म्हणजे किती अवघड असते आणि कान्ता ती अवघड परीक्षा कशी हंसतखेळत पास झाली हें वर्णन सविस्तरपणें करून सांगूं लागल्या ! शिवरामाच्या आईलासुद्धां त्यांनीं बजावले कीं, धन्य समजा तुम्ही स्वतःला, असली सून कांहीं देवाजवळ नवस मागून सुद्धां मिळायची नाही. एम्. ए. परीक्षा पास झालेल्या सुना कांहीं झाडाला लागत नसतात. शिवरामची आई सुद्धां गप्प बसली. माऊलीच्या मनांत एक विचार नकळत चमकून

गेला कीं, माझाही मुलगा एम्. ए. झालेला आहे, त्याची काय वाट !
अन् एम्. ए. झालेली सूत म्हणजे रोज तिची आगती करायची कीं काय !
परंतु उघडपणें असलें कांहीं बोलून दाखविण्याचें तिला धैर्य झालें नाहीं.
मुलाच्या कल्याणाकरितां ती मुकाट बसली.

कान्तेचें खाजगी रीतिनें झालेलें कौतुक नलिनीबाईंच्या दृष्टीनें अपुरें
होतें. चारचौघां लोकांत तिच्या मोठेपणाचें, विद्वत्तेचें प्रदर्शन व्हावें
झाविपर्यीं त्यांचें मन हळहळूं लागलें. एखाद्या विद्वत्तापूर्ण विषयावर चार-
चौघांत कान्तेनें दणदणीत व्याख्यान द्यावें म्हणजे आपल्या नांवानें खडे
फोडणाऱ्या इतर वायका तोंड शिवल्याप्रमाणें गप्प बसतील हें सुखस्वप्न
त्यांनीं कवटाळून धरलें होतें. त्याप्रमाणें त्यांनीं एके दिवशीं पतिराजाजवळ
गोष्ट काढली. परंतु काकांना या नसत्या लफड्यांत लक्ष घालायला
वेळ होताच कुठें ? त्यांनीं उडवाउडवी करायला सुरवात केली, तेव्हां
नलिनीबाई खवळल्या.

‘हें पहा ! तुम्हाला कशाची मेली हौसच कशी नाहीं ? देवाच्या दयेन
सोन्यासारखी पोरगी तुम्हाला मिळाली आहे—’

‘कबूल ! पण सोन्याच्या दोरीनं गळफांस घेतला म्हणजे जीव मुखानें
जाईल का ?’ काका म्हणाले.

‘तुम्हाला सगळ्याच गोष्टी चेष्टेच्या वाटतात, तें कांहीं नाहीं, कान्तेचें
व्याख्यान झालं पाहिजे—’ नलिनीबाई आवेशानें म्हणाल्या.

‘झालं पाहिजे हें तूं म्हणतंस ! पण माझ्या साहेबाला मराठी भाषेचें
‘श्री’च्या लहान मुलं काय म्हणतात त्या रेषे इतकं सुद्धां ज्ञान नाहीं त्याला
काय कणार ?’

‘इश ! तुमच्या साहेबापुढें तिला व्याख्यान देऊन काय करायचें
आहे ? मी म्हणतें आहे कीं, आपल्या हॉलमध्ये सगळ्या वायकांना चहा-
सार्ठी बोलवावें अन् त्यांच्या पुढें तिनें भाषण करावें. त्या पानशांच्या
ताराबाईचें मला चांगलें नाक टेंचायचें आहे. म्हणे मुलींना इतकं शिकवून
काय नोकऱ्या करायला धाडायचें आहे ! तसंच त्या आपल्यांच्या सुधा-
बाईंना सुद्धां चांगलें दाखवणार आहे मी—’

‘छान ! म्हणजे कान्तेच्या भाषणाच्या बंदुकीनं तूं इतर वायकांना ठार

मारण्याचा बेत करते आहेस वाटतं. हें बघ तुला आवडणार नाही म्हणा. पण आपलं थोडंसं खासगी सांगतो. मुलींच्याविषयी अभिमान बाळगणं हें आई-वडिलांचं कर्तव्य आहेच म्हणा. पण मला वाटतं, जरा जपून असलेलं बरं. कान्ता एम्. ए झाली आहे. मला सुद्धा त्याबद्दल अभिमान वाटतो आहे. पण बायकांच्या बाबतीत नुसतं पुस्तकी ज्ञान हें त्यांच्या अंतःकरणाचं गमक ठरत नाही. ज्ञानवंत झाल्यावर ती इतरांशी कशी वागते यावर तिच्या ज्ञानाची खरी कसोटी अवलंबून आहे.'

'मग मी काय म्हणतं तर ! तुम्हाला कौतुक कसं तें नाहीच. मी कांहींही म्हटलं अन् तुम्ही माझा मनोभंग केला नाहीत असं आजवर कधी झालंय का ?'

'नवऱ्याच्या वांग्याला शेवटीं हाच आहेर उरतो म्हणा ! पण मी तुला अजून सांगतो की, तू हें व्याख्यानाचं खूळ सोडून दे. त्यापेक्षा एकदोन महिन्यांनी त्या पोरीच शिवरामशीं लग्न ठरलं आहे. तेव्हां संसारांतल्या चार गोष्टी शिकवल्यास तर बरं होईल असं मला वाटत आहे.'

'म्हणजे एम्. ए. झालेल्या मुलीला आतां शेणगोळा लावायला सांगूं होय ? चांगलं आहे. मी जर कांतेसारखी शिकलेली असतं तर तुम्ही माझी हीच रया करून सोडली असती काय ? बरं झालं वाई नाही मी शिकलं म्हणून ?' पतिराजांकडे कुत्सितपणाने पहात नलिनीबाई म्हणाल्या.

'खरंच बरं झालं तू शिकली नाहीस म्हणून ! नाहीतर आपला हा योग जुळून आलाच नसता.' काका तोडीस तोड उद्गारले.

'शोभतं कां असं बोलणं तुम्हाला ? शिवराम तुमच्यासारखा नाही म्हणून वरं वाई ! नाहीतर माझ्या पोरीचे धिंडवडे निघाले असते. शिवराम मात्र खरोखरीच माझा जावई शोभून दिसेल. कान्तेशीं किती आदरानं तो बोलतो पाहिलंत कां ?' नलिनीबाई प्रसन्न मुद्रेनें अर्धवट स्वतःशींच म्हणाल्या.

'तेंच लक्षण मला ठीक दिसत नाही. पत्नीशीं आदरानं बोलायला पतीनं सुरवात केली, कीं संसार संपलाच म्हणून समजावं. अग रोज उठून मी तुझ्याकडे एकाद्या भाकरीच्या तुकड्यानें तृप्त झालेल्या कुत्र्यासारखा वांकडी मान करून पाहूं लागलों तर तें तुला तरी आवडेल का ?'

'तुम्हाला दुसऱ्याला नावं ठेवायची खोडच आहे. शिवराम आणि

कान्ता यांचा जोडा देवानंच जमविल्यासारखा मला तरी निदान दिसतो तुम्ही कांहींही म्हणा मग ! बरं पण येत्या रविवारी मी आमच्या वनित समाजांतील बायकांना बोलावू नं ! आम्हाला हॉल मिळाला पाहिजे म्हणून विचारतें.'

‘रविवारी ! इतर कोणत्या वारीं जमलं तर पहाणं ! म्हणजे असं कं आठवड्यांतून रविवार एकदांच येतो अन् त्या दिवशीं घराची आफ्रिक झालेली पाहण्याचं म्हणजे—बरं बुवा राह्यलं तुमच्या मनाप्रमाणें होऊं या त्या दिवशीं आमचा दुपारचा चहा प्रेमाबरोबर तिसऱ्या मजल्यावर धाडून घायला विसरूं नका एवढी तरी भीक घाला आम्हाला !’ काका हसत हसत तेथून निघून गेले. आणि नलिनीबाई वनिता समाजांतील धेंडांचा विचार करूं लागल्या.

नलिनीबाई वनिता समाजांतील अनेक निष्क्रिय कार्यकर्त्यांपैकीं एक होत्या हा वनिता समाज म्हणजे एक जबरदस्त संस्था होती. पूर्वी कधींकाळीं चाच घटका घरापासून दूर राहण्यास मिळावें म्हणून पुरुषांनीं क्लब काढले होते म्हणतात त्याप्रमाणें हल्लीं आपल्या पांढरपेशा समाजांतील निरुद्योगी महिलांनीं ही एकवटून काढलेली संस्था दिसते. उभ्या मुंबईत हल्लीं हे समाज प्रत्येक गल्लींत दोन तीन तरी सहज सांपडतील. समाज स्थापन करण्यांत सदस्यांचा हेतू अतिशय उच्च असतो. महिलांची सर्वांगिण उन्नति हाच ते हेतू होय. कोणीसं म्हटलें आहे कीं, ध्येय प्रत्यक्ष गांठण्यापेक्षां तें गांठण्याची धडपड करण्यांतच सगळी मोज असते. वनिता समाज स्थापून महिलांनीं या विधानाला बळकटी आणली आहे. बहुतेक महिला समाज इथून तिथून सारखेच असतात. प्रत्येकीच्या घरी पेन्शन म्हणा किंवा लठ्ठ पगार म्हणा म्हणजे पैशाची फिकीर नसते. बायकांच्या स्थूल देहाला कंटाळून म्हणा किंवा अन्य कांहीं कारणानें पतिराज शक्यतोवर संसारांतून लक्ष काढण्याच्या उद्योगांत सारखे गढून गेलेले असतात. अतिसहवासानें घराला कंटाळलेल्या महिला घराबाहेर चार घटका एकत्र जमून कांहीं तरी कार्य करून दाखवण्याच्या उद्देशानें एके ठिकाणीं जमतात. आणि एकाद्या नवीन महिला समाजाची स्थापना जाहीर करण्यांत येते.

नलिनीबाईंचा वनिता समाज वरील विधानांना अपवाद नव्हता.

समाजांतील प्रत्येक स्त्री नेहमीं कोणत्या तरी निरुपद्रवी देशसेवेच्या फिकीरींत पडलेली आढळते. सावरकरांच्या उत्सवांचा फंड संपला. सुदैवाने विजापुरांत दुष्काळ पडला म्हणून त्या फंडाने महिलांना कार्य मिळवून देण्याचें यश संपादन केलें. बंगाल फंडानें तर त्या महिलांना जन्मभर पुरेल एवढें कार्य वाटून दिल्यामुळें समाजांतील प्रत्येक स्त्री आतां निर्घोर होती. उद्यां फंड मागण्याचें कार्य एकदम बंद पडलें तर समाजावर ती मोठी दुर्धर आपत्ती ओढवणार होती ! सुदैवानें तसली आपत्ती ओढवण्याची परिस्थिति आपल्या देशांत नाहीं. आपला देश त्या दृष्टीनें विचित्रपणांत बहुरत्ना वसुंधरेला हार जाणार नाहीं. दरवर्षीं कोणत्या ना कोणत्या तरी विभागांत दुष्काळ हा पडायचाच अन् त्यानिमित्त फंडाचें काम हें निघायचेंच. कांहीं नाहीं तर निदान पुढ्यांच्यांच्या एकसष्ट्या हें निमित्त तर कुठें गेलें नाहीं !

असल्या प्रकारच्या व्यक्तींनीं बनलेल्या स्त्री श्रोतृसमाजापुढें कान्तेचें व्याख्यान ठरलें होतें. व्याख्यान देणार कान्ता. पण नलिनीबाईंच्या जिवाची कोण धांदल ! हिला बोलावणं गेलं कां, तमकी केव्हां गांवाहून येणार आहे, अमकीला दुसऱ्यांदा बोलावणं गेलं पाहिजे, तमकीला वेळेवर कोणत्या ठिकाणाहून धरून आणलं पाहिजे—हजार भानगडी उरकतां उरकतां त्यांचा जीव मट्ट्यास आला ! परंतु कंटाळा कसला तो बाईला शिवलादेखील नाहीं. दिवाणखाना सजवतां सजवतां त्यांनीं रात्रच्या रात्र आदल्या दिवशीं जागून काढली. कशांत कमतरता पडतां कामा नये. पोरीचें पहिलें व्याख्यान पण असें दणकेबाज झालें पाहिजे कीं आपट्यांच्या सुधाबाईंनीं खालींच मान घातली पाहिजे. पानशांच्या ताराबाईंनीं तर !—

विचारी कान्ता ! आईच्या आग्रहाखातर व्याख्यान द्यायला तयार झाली. परंतु व्याख्यानाला विषय कोणत्या घ्यावा हेंच तिला प्रथम उमगेना ! अनेक विषय तिनें मनांत आणून पाहिले परंतु त्यांतील एकही तिच्या मनांत भरेना. दर खेपेला उठल्यासुटल्या ‘आजची स्त्री’ ‘उद्यांची माता’ इत्यादी विषय पुन्हा पुन्हा उगाळणें तिला प्रशस्त वाटेना. प्रेमानें तिला एक व्याख्यानाचा विषय चेष्टेनें सुचवला.

‘ताई तूं माझी मूर्ख बहीण’ या विषयावर बोल. वधू टाळ्यावर टाळ्यां मडली.

‘गप्प बैसे ग ! चावटपणा करूं नकोस. अन् हें बघ, जेव्हां तेव्हां आपला मूर्खपणा दुसऱ्याला पटवून देत जाऊं नकोस’ कान्ता चिडून म्हणाली.

शेवटीं शिवरामाच्या साहाय्यानें तिनें एक विषय मुकर केला. विषय अजिबात नवीन होता. ‘कला आणि वास्तववाद’ ह्या विषयावर बोलण्याचें तिनें कायम केलें. प्रश्न एवढाच होता कीं श्रोतृसमाजाला हा विषय कितपत समजेल ? प्रेमा जवळच उभी होती.

‘नाहीं तरी समाजांतील वायका जसं कांहीं तुझें व्याख्यान ऐकायलाच येणार आहेत कीं नाहीं ? कुणाचा किती फंड जमला, कुणाची मुलगी कुणा-बरोबर पळून गेली, कोणती नटी जास्त फाजील आहे, असल्या सहज विषयावर एकमेकींचीं मतें ताडून पाहायला जमलेल्या वायकांना तुझ्या विषयाकडे लक्ष द्यायला फुरसत तरी मिळेल का ?’ प्रेमाचें हें धीटपणाचें बोलणें ऐकून शिवरामही थोडासा बुचकळ्यांत पडला. कारण तसें म्हणावें तर प्रेमाच्या म्हणण्यांत चूक कोणती होती ? परंतु कान्तेचा असा हिरमोड करणें त्याला बरें दिसलें नाहीं.

‘प्रेमा, तूं आतां गप्प बसायला काय घेशील ?’ शिवराम लटक्या रागानें तिच्याकडे पाहून म्हणाला !

‘तुम्ही ? तुम्ही मला आतां काय देणार आहांत ? तुमच्या दातृत्वाचा हक्कदार तर तुमच्या पुढेंच बसला आहे. अगवाई, ताईला राग आला वाटतं. मी पळत जाऊन काकांच्या आड दडूनच बसतें कशी !’ अलडपणानें धांवत प्रेमा तेथून निघून गेली. कां कुणास टाऊक शिवराम ती गेल्यावर बराच वेळ तिच्या मार्गाकडे पाहून विचारमग्न झाल्यासारखा दिसला ! त्यानें स्वतःला जागें केलें ! कान्तेचें व्याख्यान हा विषय महत्त्वाचा होता.

—कान्तेनें आपलें व्याख्यान लिहून काढलें. व्याख्यान लिहून काढण्याची सावधगिरी तिच्याच मनाची होती. एकंदर बेत तिचा असा होता. व्याख्यान लिहून काढावयाचें. तें पाठ करावयाचें. व एक अक्षर न चुकतां घडाघडा म्हणून दाखवायचें. आयत्या वेळीं सुचेल तें बोलण्याची तिच्या मनाची तयारी नव्हती. शिवरामजवळ तिनें आपला बेत सांगितला आणि जेव्हां त्यानें पडद्यामागे उभा राहून तिला अडेल त्या ठिकाणीं पुढील वाक्य वाचून दाखवावें असें जाहीर केलें तेव्हां शिवराम चांगलाच गडबडला !

‘पण कान्ता मला वाटतं यांत काहीं तरी तुझं चुकतं आहे. म्हणजे असं पहा—व्याख्यान देण्याची ही तुझ्या आईची कल्पना मुळांत आपल्याला पसंत नाही. बरं, व्याख्यान देणार तूं. विषयाची सूचना मी केली. त्याची मांडणी मलाच विचारून केलीस. आतां मी म्हणतो हें लिहिलेलं वाड तूच स्वतः वाचून दाखवीनास. आणि खरं सांगायचं तर बायकांत असं अद्भुत उभा राह्यला आपल्याला तितकस प्रशस्त वाटणार नाही.’ शिवराम मनापासून म्हणाला. परंतु कान्तेने त्याच्या या स्पष्टोक्तीचा जाणून-बुजून विपर्यास करण्याचा जणु काय विडाच उचलला. आजपर्यंत कधी नाही तीं मुक्ताफळें तिनें त्याला वहाल केलीं—म्हणजे तुम्हीही आमच्या ‘काकासारखेच दिसतां. तुम्हांला मला लोकांनीं चांगलं म्हटलेंलं आवडायचं नाही. बरोबर आहे. तुम्ही पुरुष नाहीं का ? बायकांनीं तुमच्यावर ताण केली तर विद्वत्तेची आजवरची तुमची मिरासदारी धुळीला मिलेल नाही का ? आणि सांगून ठेवतं कीं, जर आपला संसार हा असाच अटीतटीचा सामना होणार असेल तर आपला विवाह न झालेलाच चांगला—’ इतकें बोलून कान्ता रागानें त्याच्याकडे न पाहतां निघून गेली.

स्त्रियांच्या अंगचे गुण किंवा दुर्गुण हे असे अचानक बाहेर पडतात. त्यांच्या गोधळलेल्या मनस्थितीत त्यांना शहाण्यानें काहीं सूचना करून पाहव्यात म्हणजे स्त्रीजातीचे खरे गुण ताबडतोब बाहेर पडतात. अडचणींत सांपडलेली स्त्री अत्यंत हलक विचाराची होऊन बसते. शिवरामला आज कान्तेनें आपल्या स्वभावाची खरीखुरी वाजू संभावितपणें उघड करून दाखवली होती. तो या वेळपर्यंत कांता परत येईल या समजुतीनें दाराकडे टक लावून पहात होता परंतु कान्तेच्या ऐवजीं प्रेमा धांवत आलेली त्यानें पाहिली. प्रेमा हंसत आंत आली.

‘भांडलांत वाटतं आमच्या ताईशीं ? आणि इतक्या लवकर भांडणाला सुरवातहि झाली का ?’ प्रेमा शिवरामाला उद्देशून म्हणाली.

‘मी ? मी कशाला भांडेन ? प्रेमा, खरं सांग, तुझी ताई खरंच रागावली आहे कां ?’ शिवराम चितातुर मुद्रेनें म्हणाला.

‘आईपाशीं ती कांहींतरी तणतणत बोलत होती तें मला ऐकूं आलं म्हणून म्हटलं. पण तुम्ही असे बावरल्यासारखे कां दिसतां ? ताईच्या

रागाला भ्यालास की काय ? एक सूचना देऊन ठेवतें. वाटल्यास पत्करा. ताईच्या रागाला फारशी भीक घालीत जाऊं नका. ताई खरोखरच रागावली म्हणजे प्रथम आरडाओरड करते, नंतर रडूं लागते, नंतर अबोला धरते आणि दहापांच मिनिटांत पुन्हा पाळलेल्या मांजरीसारखी म्यांव म्यांव करूं लागते—' प्रेमा म्हणाली. शिवराम हे अनुभवाचे तात्विक बोल आश्चर्यचकित मुद्रेनें ऐकून घेत होता. त्याचें सारें लक्ष प्रेमाच्या नाकाकडे लागलेलें दिसत होतें. तिच्या नकट्या नाकाची निंदा त्यानें इतरांच्या तोंडून पुष्कळ वेळां ऐकली होती परंतु त्याला आतां प्रेमाचें नकटें नाक तितकेसे निंदास्पद वाटत नव्हते. त्यांत नांवे ठेवण्याजोगें काय असतें ? एखाद्याचें नाक सरळ असतें, एखाद्याचें थोडेसें वाकडे असतें. त्यांत त्या व्यक्तीचा काय गुन्हा ? आपल्या हातांत थोडेंच आहे ?

—शेवटीं प्रेमानें म्हटल्याप्रमाणें दुसऱ्या दिवशीं त्यांची दिलसफाई घडून आली. या एकाच प्रसंगानें शिवरामनें घडा घेतला कीं, कान्तेला विरोधाचें वारें यत्किंचित मानवणारें नव्हतें. तिला विरोध कर्णयापेक्षा तिच्या कलानेंच घेणें उत्तम हें त्यानें ठरवून टाकलें. नलिनीबाईंनीं हा समेट घडवून आणला आणि शिवरामनें आपल्या भावी पत्नीला तिच्या उत्कर्षाच्या मार्गांत मदत करणें हें त्याचें कर्तव्य ठरत असल्याचें त्यांनीं बोलूनही दाखवलें. भाषण करावयाचें त्याची प्रत शिवरामनें स्वतः गॅलरीत उभा राहून वाचावयाची व कान्ता अडेल त्या ठिकाणीं तिला मदत करायची असें त्रिवर्गांत ठरलें. शिवरामनें मोठ्या कष्टानें आपला स्कार दिला. स्वतःशींच तो विचार करीत होता कीं, पुढें लग्न झाल्यावर प्रत्येक बाबतींत उपस्थित होणारा विरोध हा असाच सासूबाईंच्या मध्यस्थीनें काढून टाकावयाचा म्हटलें तर तें शक्य आहे का ? कान्ता आज पहिल्यानें व्याख्यान देणार होती. उद्यां तिला हें व्याख्यानाचें व्यसन जडलें तर दर खेपेला हा धिंगाणा आपण सहन करावयाचा कीं काय ? आणि आपल्या घरांत आपल्या आईला हें कितपत आवडेल ! विचार करतां करतां नकट्या नाकाच्या प्रेमाची मूर्ति त्याच्या डोळ्यांपुढें उभी राहिला ! परंतु तो विचार त्यानें गडबडीनें डोक्यांतून काढून टाकला.

व्याख्यानाचा दिवस येऊन ठेपला. हॉलमध्ये वाष्पकांनीं बसावयाचें व

शिवरामने गॅलरींत त्यांना न दिसेल अशा बेताने उभे राह्याचें ठरलें. तो आंतल्या बायकांना न दिसवा म्हणून एक चिटाचा पडदा गॅलरीच्या निःशब्द लावण्यांत आला. काका ह्या साऱ्या चतुराईकडे पाहून गालांतल्या गालांत हसण्यापायीं एक अक्षरमुद्धां तोंडावाटे काढीत नव्हते. व्याख्यानाची कान्तेनें जंगी तयारी केली होती. भाषण जवळजवळ सुखोद्गत झालें होतें. बहुतेक शिवरामची मदत तिला लागणार नसल्याचें तिनें आई-जवळ अभिमानानें बोलूनहि दाखवलें. परंतु ऐनवेळीं घोटाळा नको म्हणून तिनें शिवरामला गॅलरींतल्या वधस्तंभापाशीं नेऊन उभा केला; हळुहळू एक एक महिला सदस्य आपापसांत गप्पागोष्टी करीत हॉलमध्ये जमूं लागल्या. बायका जमण्यास सुरवात होतांच काका शिवरामला आशीर्वाद देऊन तिसऱ्या मजल्यावर पूर्वसंकेतानुसार निघून गेले. प्रेमाही त्याच्या पाठोपाठ वर पळणार होती परंतु शिवरामनें तिला बसवून घेतलें म्हणून ती अजून तेथेंच रेंगाळत होती.

कान्ता मागच्या माडींत आपलें भाषण पुन्हा एकदां स्वतःशींच पाठ म्हणून पढात होती. बहुतेक सर्व भाषण पाठ झालें होतें. फक्त दोनच ठिकाणीं घोटाळा उडण्याचा संभव होता. तेवढ्यापुरतें शिवरामनें काम बजावलें म्हणजे ती विजयी ठरणार होती. नलिनीबाईंना तर आजचा दिवस म्हणजे कसोटीचा दिवस वाटत होता. मुलीच्या यशावर आज त्यांचें वनिता समाजांतील वजन टिकून राहणार होतें. मुलीनें आज सर्वांना थक्क करून सोडलें तर समाजांतील नाकानें वागीं सोलणाऱ्या साऱ्या बायकांची त्या पुरेपूर जिरवणार होत्या ! आज मुलीनें ही शिकार साधायला मात्र पाहिजे ! म्हणजे मग घेतें एकेकीचा समाचार !

थोड्याच वेळांत संवध हॉल भरून गेला. आजच्या व्याख्यानाचें महत्त्व नलिनीबाईंना व कान्तेला होतें त्याचप्रमाणें समाजांतील इतर बायकांना होतें. कांहींजणींना एम्. ए. झालेली मुलगी पावडर कशी लावते हें पाहण्याचें अगत्य होतें. कांहीं हितशत्रूंना नलिनीबाईंची फजिती उडवायला कुठें कांहीं सांपडतें कां हें पाहाययाचें होतें—आणि कांहींजणींना व्याख्याना-नंतर येणाऱ्या खाद्यपेयावर सडकून ताव मारावयाचा होता, अशा अनेक कारणांमुळे आज समाजांतील शाडून सर्व बायका जातीनें हजर होत्या.

बराच वेळ सभ्य शब्दांत एकमेकांच्या उखाळ्यापाखाळ्या काढण्याचें सत्कार्य उरकण्यांत आलें. सर्वजणीं जमल्याचें अजमावून पाहिल्यावर नलिनीबाईंनी सभेच्या कामास सुरवात होत असल्याचें जाहीर केलें. एकदोन तान्ह्या मुलांनीं उच्चैःस्वरात आपली नापमंती व्यक्त करण्यास प्रारंभ केला. 'पानसेबाई, आजच्या सभेला किशोरला नमता आणलांत तर चाललें असतं—' नलिनीबाई गंभीर मुद्रा करून म्हणाल्या.

‘म्हणणं सोपं आहे. पण सगळ्यांच्याच वाड्याला कुठें असे होयवा नवरे येत असतात—’ पानसेबाई शेजारच्या एका बाईला उद्देशून पुटपुटल्या.

—सभेच्या कामास लवकरच सुरवात झाली नलिनीबाईंनी कापऱ्या हातानें कांतेला धरून हॉलमध्ये नेलें. जातांना शिवरामाच्या बाजूनें त्यांनीं साभिप्राय पाहून ठेवलें. कान्तेनें दिलेले भाषणाचे कागद पानाच्या संख्या-नुक्रमानें लावण्यांत शिवराम गढून गेला होता. प्रेमा त्याला ते कागद लावण्यास मदत करीत त्याच्याजवळ उभी होती.

कान्ता हॉलमध्ये गेल्याबरोबर जिकडे तिकडे सामसूम झालें. कांतेची चालण्याची दब होतीच तशी आकर्षक. इतका वेळ कोपऱ्यांत खिदळणाऱ्या चार साळुंक्या मोठ्या कौतुकानें माना वर करून कान्तेकडे अनिमिष नेत्रांनीं पाहूं लागल्या. सान्या सभाजनांचे डोळे आपणाकडे लागल्याची जाणीव होतांच कांता प्रथम बुजाल्यासारखी झाली. येथें जमलेल्या कोणत्याहि दमाल्याबाईपेक्षां आपण जास्त शिकलेल्या आहोंत याची जरी तिला आठवण होती तरी जमावापुढें व्याख्याती म्हणून येण्याची ही तिची पहिलीच पाळी होती. परीक्षेत पास व्हायला सभाधीटपणाची गरज मुळीच लागत नाहीं. परंतु आतां मात्र त्याच गुणाची सर्वांत जास्त गरज होती. आपण काय बोलणार आहोंत तें कुणालाहि एक अक्षर कळणार नव्हतें हें ती जाणून होती. परंतु तेंच बोलतांना आपण जर कां अडखळलों तर मात्र तोंड काढायला जागा उरणार नाहीं या विचारानें तिला एकदम गुदमरल्यासारखें झालें. व्यासपीठावर ती जाऊन बसली ती धडधडणाऱ्या हृदयानेंच. कांहीं केल्या तिच्या छातीतील धुगधुग कांहीं कमी होण्याची चिन्हें दिसेनात. शिवराम ज्या खिडकीशी उभा असल्याचें तिला माहीत होतें त्या दिशेकडे तिनें मोठ्या केंविलवाण्या मुद्रेनें पाहून घेतलें.

आईच्या एका मैत्रिणीने लोटेसे प्रस्तावादाखल कांहीतरी बोलल्याचे तिला दिसत होते. मात्र त्या भाषणांतील एक शब्दही तिला समजला नाही. तिचे सारे लक्ष आपल्या भाषणाकडे लागलेले होते. मधून मधून नलिनी-बाई तिच्याकडे हसून पाहिल्यासारखे करित हे पाहून तर ती जास्त वावर-ल्यासारखी झाली. एकापरीने आईचा तिला रागच आला. तिला एकदम लहानपणाची आठवण झाली. केव्हांतरी आपल्याला आई एरंडेल वृक्षांतल्या चहांत घालून देत असे त्यावेळी आपण तो तवंग असलेला चहा मन घट्ट करून पीत असतांना आपली आई याच नेत्रांनी आपल्याकडे पाहात अस-ल्याची आठवण तिला झाली. आणि तिला एकाएकी आईचा अतोनात राग आला. इतके साधे भाषण मला करतां येणार नाही अशी हिची समजूत आहे की काय ? थांब, दाखवतेंच ! विचारासरशी कान्तेने आपला खालचा आंठ दातानें घट्ट दाबला.

कान्तेची पाळी आली, त्यासरशी ती एकाद्या कळसुत्री बाहुल्याप्रमाणे व्यासपीठावर उभी राहिली ! सर्वांचे डोळे तिच्याकडे लागलेले दिसत होते. नाकावर पुन्हा पुन्हा येऊन बसणारी माशी तिने हातानें दूर झटकली आणि अत्यंत गंभीर पणेंसुरवात केली, 'मद्भगिनीनो—,' —आणि आश्चर्याची गोष्ट ही की, एका पाठीमागून एक वाक्य सारखे चालू होतें.

—बाहेरच्या बाजूस शिवरामने तिसरे पान नुकतेच उघडले होते. कान्तेची ही पाठ करण्याची विलक्षण शक्ति पाहून तोहि आश्चर्यचकित झाला होता.

‘झाले. आतां पुढचे आठ दिवस आमच्या घरांत ताईची स्तुति अन् माझी निंदा— !’ प्रेमा हलकेच त्याच्या कानाशीं लागून म्हणाली.

‘कां ? बहिणीचा मत्सर वाटू लागला वाटतं ?’ शिवरामने हंसत हंसत चवथें पान उलटले.

‘मत्सर वाटायला माणसांत कांहीं साम्य तरी असावं लागतं म्हटलं. कान्ताची विद्वत्ता सूर्यासारखी प्रभावी आहे असं तिचे एक प्रोफेसर म्हणाले होते. खरंच, शिवराम, आमची कान्ता तुम्हाला मनापासून आवडते की नाही ? खरं सांगा हं !’ प्रेमा त्याच्या हातांतील भाषणाचे कागद स्वतःच्या हातांत घेत म्हणाली. .

शिवरामानें थोडा वेळ विचार केला. नंतर तो हंसून म्हणाला, 'वेड्या सारखा नाही का हा तुझा प्रश्न ? अग, आमचें लग्न एक महिन्यानं होणार आहे. '

'तुम्ही माझ्या प्रश्नाला हें सरळ उत्तर देत नाहीं. मी जर पुरुष असतें तर ताईशीं माझेंच लग्न व्हावें म्हणून तपश्चर्यामुद्रां केली असती. ' प्रेमा मनापासून बोलत होती.

शिवरामला तिचा या वेळेचा अभिनिवेश खरोखरीच आवडला. एका-एकी तो मध्येच तिच्या डोळ्याकडे पाहून म्हणाला, 'प्रेमा, रागवूं नकोस हं. पण तूं आतां कान्तेला सूर्य म्हणून म्हणालीस नं—तर मी तुला चंद्रकोर म्हणेन. अगदीं अष्टमीची. '

प्रेमानें चटकन आपले डोळे जमिनीकडे लावले. थोड्या वेळानें वर मान करून ती म्हणाली—'कांहीं तरीच. सान्या जगाला माझें ध्यान पाहून शिसारी आली आहे अन् तुम्ही माझी स्तुति करीत आहांत ! जसं कांहीं खरंच वाटेल मला कीं नाहीं. '

आतां मात्र शिवराम स्वतःला पूर्णपणें विसरला. आपण काय करतों आहोंत याचें त्याला भान राहिलें नाहीं. त्यानें आवेगानें प्रेमाचे दोन्ही हात चटकन् पकडले. 'प्रेमा' आत्तांच्या आत्तां काकाच्याकडे वर जाऊं या. मला त्यांना कांहीं तरी महत्त्वाचें सांगायचें आहे. माणसांनीं चूक करण्यापूर्वीं जागं झालेलें बरं. '

प्रेमानें आपले हात बळे बळे सोडवून घेतले. शिवरामनें पुन्हा तिचे हात धरले.

—आंतल्या बाजूस कान्ताचें भाषण खणखणित सुरांत चाललें होतें.

'म्हणूनच मला वाटतें कीं, कलाकृतीकडे पाहतांना सत्य, वास्तवता व स्वाभाविकता यांचा विचार करणें गौण आहे. कलाकृतीपासून आनंद, मनोरंजन, समाधान हीं कितपत मिळतात हें प्रथम पाहिलें पाहिजे. नंतर सत्य व स्वाभाविकता यांचा विचार करावा. जर कलाकृतीचा पाया—'

—आणि कान्ता अडली. पुढचे शब्द तिला प्रयत्न करूनहि आठवेनासे झाले. अगदीं याच ठिकाणीं आपण अडणार याची तिला खात्री होती म्हणूनच तिनें मनाशीं बाहेर येतांना हा परिच्छेद पुन्हां पुन्हां, पाहून ठेवला होता.

परंतु शेवटीं दैवानें डाव साधला होता. भाषण आठवण्याच्या अनेक युक्त्या तिनें योजून पाहिल्या परंतु पुढचे शब्द जे विस्मृतींत गेले ते कायमचे. मोठ्या आशेनें तिनें मागच्या बाजूनें कान टवकारले. मधेंच एकदां ती चक्क मागे वळलीसुद्धां. परंतु शिवराम त्यावेळीं जाग्यावर होतांच कुठें ?

पहिल्या एकदोन सेकंदांत सभा फारशी बिथरलेली दिसत नव्हती. परंतु पाव मिनीट, पाऊण मिनीट व शेवटीं एक मिनीट होऊनहि जेव्हां कान्ता पुढें बोलेचना तेव्हां एकजण सर्वांना ऐकू जाईल अशा बेतानें पुटपुटली; ' पाठ केलेलं विसरलं मेलं— '

—आणि संमत हंशाचा व टाळ्यांचा एकच कल्लोळ माजला ! नलिनी-बाईंनीं प्रसंगावधान राखून कान्तेला हाताला धरून आंत नेलें. माय-लेकींच्या साऱ्या सुखस्वप्नांचा चक्काचूर झाला होता. आणि ज्याच्या मूर्खपणामुळे हा प्रसंग ओढवला होता त्याचें कंवरडें मोडून टाकण्याच्या आवेशानें गॅलरींत मायलेकीनी डोकावून पाहिलें. परंतु गॅलरींत कान्तेच्या व्याख्यानाचे कागद जमिनीवर लोळत पडलेले फक्त त्यांना दिसले. शिवराम गेला तरी कुठें ? नलिनीबाईंच्या अंगाचा संतापानें तिळपापड उडून गेला. अशा बेभरवशाच्या माणसाला आपण आपली मुलगी विश्वासानें देणार होतो. त्याच क्षणीं त्यांच्या मनानें घेतलें की, काय वाटेल तें होवो कान्तेला त्या माकडाच्या गळ्यांत बांधायची नाही. आंतल्या बाजूस गेल्यावर कान्ता एका कोचावर धाडकन् पडली. आणि फजितीच्या प्रसंगाची आठवण होऊन ती रडूं लागली. त्याचक्षणीं तिनें मनार्शी निश्चय केला की, शिवरामचें तोंडसुद्धां पुन्हा पाहूं नये.

—परंतु शिवराम होता तरी कुठें मग ? तिसऱ्या मजल्यावर काकांच्या खोलींत तो प्रेमाचा हात धरून त्यांच्यापुढें उभा होता. काका हसत-मुखानें त्याचें म्हणणें ऐकून घेत होते. व प्रेमा लाजेनें त्यांच्या डोळ्यालां डोळा भिडविण्याचें टाळीत होती. शिवरामचें भाषण झाल्यावर काका हंसून म्हाणाले—

‘ आणि ही नकटी तुला आवडली ? पहा बुवा, आपल्याला काय कोणती तरी एक खपळी म्हणजे झालं. प्रेमा पोरटे, लोकांनीं मूर्ख म्हणतां

म्हणतां तूंच लोकांना मूर्ख ठरवलंस कीं ! ऐं हें ! काय मुरकते आहे पण ! थांब आतां, आईसाहेब वर येऊं देत—'

नलिनीबाई संतापानें पाय आपटीत वर आल्या होत्या ! परंतु वरील देखावा अवलोकन करतांक्षणींच त्या एकदम शांतपणानें म्हणाल्या. ' शिवराम, म्हणून तुम्ही जाग्यावर नव्हतां काय ? छान झालं. तुम्हाला हेंच ऐकवायला आलें होतें कीं, कान्तेशी तुमचं लग्न होणं शक्य नाहीं. '

' अन् त्याला तरी तुमची ती विद्वान् वधू पाहिजे आहे कुठें ? ही नकटी त्याला पसंत आहे. बरा लवकर जागा झाला ' काका मधेंच म्हणाले.

' म्हणजे ? ' नलिनीबाई आश्चर्यानें ओरडल्या.

' काकू, मला क्षमा करा. मला प्रेमाशींच लग्न करायचं आहे. सूर्या-पेक्षां चंद्रच चांगला, नाहीं प्रमा ? ' शिवराम हसून म्हणाला !

' म्हणजे, मी नाहीं कांहीं समजलें ' नलिनीबाई विस्मयचकित मुद्रेनें म्हणाल्या !

' आपल्यासारख्या बुद्धिमान् माणसांना त्यांत न समजण्याजोगं काय आहे ! लग्नाला अजून पत्ताही नाहीं. अन् त्रिचाऱ्याला तुम्हीं आधींच घाबरून सोडलात. बायकोच्या भाषणाचे कागद जन्मभर वाचण्याची शिक्षा त्यानं काय म्हणून सहन करावी ? त्यापेक्षां त्यानं आपल्या तोलाचीच बायको पसंत केली आहे. जगानं आणि जन्मवात्या आईनंसुद्धां कोपण्यांत सरकावून दिलेली प्रेमा त्याला पसंत आहे. ' काकांनीं खुलासा केला. आणि या खुलाशानें मात्र नलिनीबाईचें डोकें पुरतें फिरायला लागलें.

' पण—पण लोक काय म्हणतील ? हें असं बदलणं चांगलं दिसेल कां ? ' त्या हताश मुद्रेनें म्हणाल्या.

' पण त्याला लग्न करायचं आहे प्रेमाशीं-लोकांशीं नाहीं. हे पहा, राणी-सरकार, आतां तुम्ही जरा स्वस्थ पडा. व्याख्यान झालं का ? '

' तेंच, तेंच मी सांगणार होतें. कसं छान चाललं होतं. शिवरामनीं सगळा घोटाळा केला नाहींतर—'

' शेवटीं बायकोच्या धांदरटपणाबद्दल नवरा फाशी जायचा हें संसारांतलं पहिलं कलमच आहे म्हणा ! बरं जाऊं द्या. शिवरामनं घोटाळा

केला आहे याबद्दल त्याला हीच शिक्षा. मॅट्रिकला दोनदां बसून नापास होणारी ही मूर्ख मुलगीच त्याच्या गळ्यांत बांधू या. '

'हें पहा, जेव्हां तेव्हां तुम्ही प्रेमाच्या मॅट्रिकचा हा असा उल्लेख करतां हें बरं नाही. ' शिवराम मध्येच म्हणाला.

'यंय ! याला म्हणतात प्रेम ! प्रेमा, हा असला पांच मिनिटांत बायको बदलणारा नवरा तुला पसंत आहे का ? ' काकांनीं प्रेमाच्या पाठीवरून हलकेच हात फिरवीत म्हटलें.

'इश्वर ! काका, असं हो काय बोलतां ? ' प्रेमा त्यांच्या हातांना विलगून म्हणाली.

नलिनीबाई कांहींएक न बोलतां सभास्थानीं जमलेल्या भुतावळीच्या निरोप देण्यासाठीं खाली गेल्या.

'अच्छा ! म्हणजे शिवराम, तुम्ही पण माझ्यासारखाच गाजरपारखीच दिसतो आहेस. कान्ता माझी मुलगी आहे. प्रेमाही माझीच आहे. पण आता खरं सागूं ? एकीला चढवायचं आणि दुसरीला तुच्छ लेखायचं हें धोरण मला मुळींच मान्य नव्हतं. आणि म्हणूनच मला तुझी ही नवीन पसंती एकदम मान्य आहे. आतां तुझ्या आईवाडिलांना काय वाटेल हें तूं पाहून घे—'

'आमच्या अण्णांना मी आज ओळखत नाहीं—' शिवराम अवसानांत बोलूं लागला.

'पण मी तुझ्याहीपेक्षां जास्त वर्षे ओळखतो आहे. आणि म्हणूनच मी म्हणतो कीं-प्रेमा, आजच्या या आनंदाच्या प्रसंगीं झकासपैकीं कांवे-पोहे अन् चहा पाहिजे बरं कां—शिवरामला बायको सुग्रण आहे हा शोध लागला पाहिजे—'

प्रेमा हंसत हंसत खालीं निघून गेली. बायका निघून गेल्या होत्या. कान्तेच्या भाषणाच्या कागदापैकीं एक कागद वाऱ्यानें उडून प्रेमाच्या पायाशीं येऊन पडला. प्रेमानें तो कागद सहजच उचलून घेतला—आणि मोठ्या भक्तिभावानें कोणी पाहात नाहीं असें पाहून तिनें त्या कागदावर आपले ओंठ टेकवले.

दुखरी दाढ !

: : २

बरोबर पांचच्या ठोक्याला हणमंतराव नेहमींच्या संवयीप्रमाणे जागे झाले. आज जवळजवळ तीस वर्षे त्यांना ही लवकर उठण्याची संवय लागली होती. दोन वर्षांपूर्वी ते हुजूर डेप्युटी कलेक्टरच्या हुद्यावर होते; तोपर्यंत कामाच्या रगाड्यामुळे त्यांना लवकर उठणे भागच होतं. सेवानिवृत्तीला दोन वर्षे होऊन गेलीं, कामाचा आतां यत्किंचितही बोजा त्यांच्या शिरावर नव्हता, तरी पण आज तीस वर्षे लागलेली संवय त्यांना सोडली शक्य नव्हते. त्यांत फरक एवढाच कीं पूर्वी चारला ते उठत असत. हल्ली पांचच्या ठोक्याला त्यांना जाग येत असे. पण याला कारण त्यांचा आळशीपणा नव्हता तर सरकारी नियमाप्रमाणे घड्याळाच्या शेड्या एक तासभर उपटण्यांत आल्या होत्या. त्यामुळे ते चारचे ऐवजीं पांचला उठू लागले. अगदीं अभिजात सरकारी नोकर असला म्हणून काय झालें ? उद्यां घड्याळें आणखी दोन तास पुढें सरलीं म्हणून माणसांच्या नेहमींच्या वागण्यांत असा काय भलता फरक पडणार आहे ?

हणमंतरावांनीं बाहेरच्या हॉलमध्ये टांगलेल्या आजोबाशाही घड्याळांत पांचचे ठोके पडलेले ऐकले. त्यांच्यापासून दहा फूट अंतरावर टाकलेल्या छपरी पलगावर सौभाग्यवती शारदाबाई अजून झोपल्या होत्या. त्यांची झोप आठच्या आंत उरकणे शक्य नव्हतें—हणमंतराव स्वतःशींच विचार

करीत पुटपुटले. शारदाबाईंना पहाटे कुणी शोंप मोडलेली मुळींच आवडत नसे. एकादे वेळेस चुकून हणमंतरावांच्या हातून दाराचा वगैरे आवाज झाला व त्यांची शोंपमोड झाली तर शारदाबाई दिवसभर त्यांच्याशी बोलत तर नसतच, शिवाय वर नोकरमाणसांवर राग काढून हणमंतरावांना भीक नको पण कुत्रा आटप असे वाटायला लावीत. हणमंतरावांना शारदाबाईंच्या स्वभाव गेल्या वीस वर्षांत चांगलाच अवगत झाल्यामुळे ते सहसा पत्नीला विरोध करीत नसत. इतकेंच नव्हे तर हरएक गोष्टीत त्यांच्या कलानें घेण्याची त्यांनीं स्वतःला संवय लावून घेतली होती. लोक म्हणत, 'नवरा बुळा आहे बायकोच्या ताटाखालचें मांजर बनला आहे. एवढा मोठा अधिकारी, एवढा घमेलंभर पगार महिन्याच्या महिन्याला घरांत आणून ओततो. पण एका दिवस रात्री उशीर करून बाहेरून आला तर बया रात्रभर व्हरांड्यांत निजायला लावील. फार जहांजाज आहे बाई!' हणमंतरावांना लोकांचें हें पाठीमागचें बोलणें अजिबात माहीत नव्हतें असें नाहीं. त्यांना हें सर्व कांहीं कळत होतें. पण प्रश्न असा आहे कीं दुसरें लग्न करण्याचा मूल्यपणा माणसानें करूं नये; पण केलाच तर त्याचीं फळे त्यानें भोगावयाला नकोत? नाहीं तरी विजवराला मिळणाऱ्या बायका थोड्याफार अशाच उठवळ स्वभावाच्या असतात. त्या जर सदगुणाच्या पुतळ्या असत्या तर एकदां अपेशी ठरलेल्या माणसाच्या गळ्यांत माळ घालायला त्या काय म्हणून तयार होनील? शारदाबाई लहरी होत्या, मूर्ख होत्या आणि क्वचित् प्रसंगी अत्यंत हेकेखोरही होत्या हें त्यांना अनुभवानें पटलें होतें. त्यांचा पहिल्या बायकोचा मुलगा प्रभाकर घरांतून पळून त्याच्या मामाकडे गेला तेव्हां त्यांनाही बायकोच्या ह्या हेकेखोरपणाचा अत्यंत राग आला. तसें म्हटलें तर प्रभाकरनें काय तिचें घोडें मारलें होतें?

कांहीं नाहीं. उलट आपल्या धाकट्या भावंडांना तो किती गोडींत वागवी! त्यांच्यानीं किती प्रेमानें खेळे! आईला बारीक सारीक गोष्टींत तो किती तरी मदत करीत असे! आईनें गालगुच्चे काढले तरी तो वडिलांना कळूं न देण्याविषयीं आटोकाट प्रयत्न करी. आईनें एके दिवशीं त्याला दकलून दिलें होतें. कपाळाला खोक पडली होती. परंतु वडिलांना त्यानें

सरळ थाप मारली. खेळांना पडल्याचें त्यानें वडिलांना सांगितलें होतें. हणमंतरावांना हळू हळू पत्नीचा हा मूर्खपणा कळूं लागला. सावत्र आयांचा मूर्खपणा त्यांना केव्हांना केव्हां तरी उघडकीस आणल्यावांचून राहात नाहीं. सवतीच्या पोराला मारायचें तर लोकांना उघड दिसेल अशा रीतीनें मारूं नये. एवढी साधी उमज त्यांना राहत नाहीं. मुलाला उपाशी पोटी ठेवून त्याला छळणें शक्य नसतें हें त्यांना उमगत नाहीं. अहो, तो कुठें तरी मामाच्या घरीं जातो. तिथें तो जेवल्याशिवाय राहिल होय ? आणि तिथें पोट भरल्यावर सहज एक दोन न बोलायच्या गोष्टी अभावितपणानें तो बोलून गेला आणि त्याचा जगभर गाजावाजा झाला तर त्यांत त्या पोरानाचा दोष काय ?

शेवटीं बारा वर्षांचा प्रभाकर मामाच्या घरीं पळून गेला. त्या गोष्टीला आज दहा वर्षे झालीं. काय वेळ तरी झपाट्याने जातो पण ! शारदाबाईंचा मूर्खपणा कळून सवरून हणमंतराव सहन करीत होते. प्रभाकर गेल्याचें त्यांना बाईट वाटलें नाहीं. उलट आनंदच वाटला. पोरगा मोठा चुण-चुणीत होता. आणि सारे लोक म्हणत कीं थेट बापासारखा त्याचा चेहरा होता ! असो, मामाच्या घरीं निदान सुखानें चार घास तरी विचाऱ्याला खायला मिळतील ! पत्नीशीं विरोध करणें त्यांना जमलें नाहीं. शारदाबाईंनीं म्हटल्याप्रमाणें जर खरोखरीच जीव देण्याचें मनांत आणलें असतें तर लोकांकडूनही त्यांना बोल लागल्याशिवाय राहिले नसतें ! लोकाना बोलायला काय होतें ? दुसरीं लग्न करून पाहण्याचा मूर्खपणा त्यांनीं करून दाखवावा अन् बोलायला तोंड राहिलें तर बोलावें. हणमंतराव स्वतःशींच विचार करीत काँटवर हा वेळपर्यंत बसले होते. कां कुणास ठाऊक. आजच हे विचार त्यांच्या डोक्यांत येऊन गेले. कदाचित् काल त्यांना कोणीतरी क्लृप्तांत म्हणाले होते कीं, 'बी. ए. चा निकाल उद्यां आहे.' म्हणून तर प्रभाकरची त्यांना आठवण झाली असावी ! असेलही ! शक्य आहे. प्रभाकर यंदा बी. ए. ला बसलेला त्यांना माहीत होतें.

विचारासरशीं ते काँटवरून हलकेच आवाज न करतां खालीं उतरले. विचारांत किती वेळ गेला हें घड्याळांत पाहण्यासाठीं दिवा लावावा असे त्यांना वाटलें. पण पत्नीची झोंपमोड होण्याची भीति वाटल्यामुळें तों

विचार बाजूस सारणें त्यांना भाग होतें. पवलांचा आवाज न करतां ते उठून मधल्या हॉलमध्ये आले. दोन मुलगे आणि एक मुलगी ओळीनें घातलेल्या कॉटस्वर निवांत झोपीं गेलेलीं दिसलीं. तिघांचे घोरण्याचे आवाज कमी अधिक प्रमाणानें कानावर येत होते. हणमंतरावांनीं हॉलमधला दिवा लावला. पांच वाजून पंचवीस मिनिटें झालेलीं दिसलीं. बाहेर अजून अंधारच होता. सहज विचार आला त्यांच्या मनांत—पूर्वी साडेपांचला जून महिन्यांत पांढरें फटफटीत होत असे. आणि आतां तर बाहेर कुत्रें सुद्धां फिरकतांना दिसत नव्हतें. हिंदुस्थानांत या-वेळीं साडेपांच वाचले आहेत हें सूर्याला अजून कसें कुणी सांगितलें नाहीं? छेः! हसण्यासाठीं विलग झालेलें ओष्ठद्वय त्यांनीं पुन्हां घट्ट मिटून घेतलें. सरकारच्या सावलीखालीं तीस वर्षे काढलेल्या राजनिष्ठ माणसानें त्याच सरकारची अशी चेष्टा करणें शोभत नाहीं!

झोंपेंत नलीनें ‘अण्णा’ म्हणून अर्धस्फुट आवाजांत मारलेली हांक ऐकतांच ते तिच्या कॉटजवळ गेले. मच्छरदाणी वर करून त्यांनीं आंत पाहिलें. नलीच्या अंगावरून खालीं सरकलेलें पांघरूण त्यांनीं मोठ्या आस्थेवाईकपणानें तिच्या अंगावर टाकलें. किती गोड पोरगी होती पण नली! दुसऱ्या संसाराची सुरवात नलीनें करून दिली होती. नलीचें वय अठरा असेल. चेहरा थेट आईचा उचलला होता पोरनें! पण स्वभाव मात्र बापाचा! म्हणूनच हणमंतरावांना नली फार आवडत असे. प्रभाकरची सुद्धां ती फार लाडकी होती. प्रभाकर घरांतून कोणालाही न सांगतां पळून गेला तेव्हां ती लहान होती. पण तिनें ... पुढें महिनाभर सारें घर डोक्यावर घेतल्याचें त्यांना आठवत होतें. काल तिनें सुद्धां प्रभाकर फर्स्ट क्लासांत येणार म्हणून वडिलांपाशीं अभिमानानें पैज मारली होती. आणि ही कालची चिमुरडी आज एफ. वाय. पास झाली होती. कुणाला खरं तरी वाटेल का?

—हणमंतरावांनीं घड्याळांत सहाचे ठोके पडलेले ऐकतांच दिवा मालवला. आज त्यांना झालें होतें तरी काय? एक तासभर सारखें विचारचक्र! छे! विचार करण्यांत वेळ घालवला म्हणजे फिरायला वेळ फारसा मिळणार नाहीं. कारण काहीं झालें तरी आठव्या आंत त्यांना

परत यायलाच पाहिजे. चहाचे वेळीं त्यांना उशीर झालेला शारदाबाईंना आवडत नसे. माणसाने खाणेंपिणें सुद्धां वेळेवर करायचें नाहीं म्हणजे काय ? घाईघाईनें हणमंतराव आंतल्या बाजूस गेले.

साडेसहाच्या टोक्याला जिना उतरून खाली आले. आतां मात्र थोड-थोडां उजेड दिसूं लागला होता. बंगल्यासमोरच्या टुमदार बागेंत नुकतीच उमललेलीं फुलें पाहून त्यांना आनंद वाटला. प्रत्येक झाडाकडे ते निरखून पाहूं लागले. पिवळा गुलाब ! काल चार कळ्या होत्या. पैकीं दोन उमल-लेल्या होत्या; दोन उद्यां उमलतील ! जास्वंदीचीं लालभडक फुलें सकाळच्या मंद वायुलहरीशीं मोठ्या दिमाखाने खेळत होतीं मोगन्याचा ताटवा तर नुसता रसत होता. जिरैनियमच्या कुंडीकडे त्यांचें लक्ष वेधलें ! आणि तात्काळ त्यांच्या कपाळावर आठ्यांचें जाळें पसरलें ! एक-एक फूल दिस-तच नव्हतें ! बिन्हाडकरू तरी इतके मिजासखोर दिवसेंदिवस बनत चालले आहेत ! त्या भिकारड्या मास्तरड्याच्या पोरानें बहुतेक फुलांचा सत्यानाश करण्याकरतांच जन्म घेतला होता कीं काय कोण जाणें ! आणि त्या काट्याचा बाप म्हणे पुढची पिढी तयार करणार ! डोंबल त्याचें ! स्वतःचें पोर याला सांभाळतां येत नाहीं अन् हा शहाणा म्हणे वर्गीत चाळीस पोरें सांभाळतो ! हे मास्तरडे इथून तिथून सगळे बुळे लोक ! या अकलमंदांना स्वतःचीं पोरेंसुद्धां सांभाळतां येत नाहींत. आणि यांचीं तीं कार्यां ! एक एक फूल राहूं देत नाहींत झाडावर !

हणमंतरावांनीं उपरिनिर्दिष्ट बिन्हाडकरूच्या ब्लॉककडे पाहिलें. थांबा ! ही लढाई थांबली कीं हाताला धरून बाहेर काढतों ! हणमंतरावांनीं हलक्या हातानें बटमोगन्याचें एक टपोरें फूल तोडून घेतलें. आ ! किती सुंदर वास ! मोगन्याला काहीं जण फुलांचा राजा म्हणतात तें उगीच नाहीं. फुलांचा वास घेत घेत ते फाटकाहेर पडले व नित्यनियमाप्रमाणें गांवाच्याबाहेर पटण्यासाठीं डाव्या बाजूला वळले. एक दोन पावले टाकतांक्षणीं त्यांचे त्यांनाच हंसूं आलें ! आपण एक फूल रोज नित्य नियमानें हातांत धरून फिरायला जातों म्हणून लोक आपल्याला ' जहांगीर बादशहा ' असें कुचेष्टेनें म्हणतात हें त्यांना माहीत होतें, त्याचेंच त्यांना हंसूं आलें ! जहांगीर बादशहा फुलाचा शौकीन होता कीं नाहीं हें त्यांना नक्की माहीत नव्हतें !

कदाचित् नूरजहानच्या आवडीमुळे त्यानें फुलांचा शौक स्वतःला बळेंच लावूनहि घेतला असेल ! कोणी सांगावें, ह्या बायका मोठ्या वस्ताद असतात. त्यांना स्वतःला तरी पूर्वी फुलांचा नाद कुठें होता ? एकदां ऑफिसमध्ये त्यांना कुणी तरी पानसुपारी केली होती. त्यावेळीं हारतुरे त्यांना देण्यांत आले. त्याच वेळीं ते तेथें जमलेल्या लोकांना उद्देशून म्हणाले होते कीं, त्या हारतुर्यापेक्षां ऑफिसांतल्या शिपायांना चार चार आण्णे बक्षिसी म्हणून देण्यांत आली असती तरी त्यांना आनंद वाटला असता. त्या गोष्टीला आज चांगलीं दहा बारा वर्षे झालीं असतील परंतु लोकांनीं फुलांसाठीं पैसे खर्च करावेत हें त्यांना त्यावेळीं पटत नसे. पण त्यांनीं शारदाबाईंच्या आग्रहावरून स्वतःच्या मालकीचा बंगला बांधला. तेव्हां शारदाबाईंनीं त्यांना बागेचें महत्त्व पटवून दिलें आणि तेव्हांपासून आजपर्यंत ते शारदाबाईंच्या मताला चिकटून होते. बागेंत कोणतीं फुलझाडे लावावीत हें शारदाबाईंनीं त्यांना शिकविलें ! माळी कोणता आणावा, केव्हां आणावा, त्याला किती दमड्या देऊन वाटेला लावावा इत्यादि सारें ज्ञान ते पत्नीपासून शिकले. बिन्हाडकरूंच्या लहान मुलांनीं सहज खेळकरपणानें चार फुलें उपटलीं तर आकाशपाताळ एक झाल्याप्रमाणें अभिनय करून आकांडतांडव कसें माजवावें हेहि त्यांना शारदाबाईंनींच शिकविलें होतें !

एकाद्या मुलानें झाडाचीं पानें तोडल्याची तक्रार शारदाबाईंनीं दहा पांच वेळां त्यांच्यापुढें मांडली कीं एकदां तरी त्यांच्या मनांत एक भयंकर विचार येऊन जाई कीं, पत्नीला चक्र मांगावें ! ही फुलझाडांची आवड ठीक आहे. पण मुलें जास्त महत्त्वाचीं कीं फुलें ? आज फुलें तोडलीं तर उद्यां येतील. पण मुलांची गोष्ट तशी आहे का ? पण हें तत्त्वज्ञान त्यांच्या मनांतच राहून जाई. आणि पत्नीच्या समाधानासाठीं ते त्या मुलाच्या बापाला वर बोलावून घेत व स्पष्ट शब्दांत सांगत कीं, हें असें चाललें तर तुम्हांला जागा सोडावी लागेल. आम्हीं तुम्हांला आधीं बजावले होते कीं, आम्हांला आमच्या झाडांना मुलांनीं हात लावलेला खपणार नाही. पहा बुवा ! तुम्हीं दुसरी जागा पहावी हें तुमच्या व आमच्या सोयीचें होईल !

आणि याचा परिणाम अर्थातच हा झाला होता कीं, सान्या गल्लींत

‘हेकेखोर’ मालक म्हणून त्यांच्या नांवाचा लौकिक पसरलेला होता. परंतु लोक काय म्हणतात याकडे लक्ष देणें त्यांना सोईचें नव्हतें. त्यांचें लग्न शारदाबाईशीं लागलें होतें, लोकांशीं नव्हतें. लोक हंसले तर हंसले पण पत्नीशीं नमतें घेणें त्यांना जास्त दूरदर्शीपणाचें वाटलें.

हा वेळपर्यंत ते बरेच दूरवर आले होते. चांगलेंच उजाडलें होतें. समोरच्या बाजूला सूर्याचे पहिले किरण पूर्वेच्या पाळण्यांतून हलकेच डोकावून वर पाहूं लागले होते. परत फिरण्याची वेळ झाली होती. खिशांतून घड्याळ काढून त्यांनीं पाहिलें. सव्वासात वाजले होते. पाऊण तासांत घर गांठणें अगदीं सहज जमलें असतें—परंतु वाटेंत त्यांना थांबणें भाग पडलें. गांवाच्या हद्दीवर समोरून एक सायकलस्वार झपाट्यानें येत होता. प्रभाकर असावा का ? नक्की तोच ! आणि पोरगा यावेळीं इतक्या घाईनें निघाला होता तरी कुठें ? अरे हो, आज त्याच्या परीक्षेचा निकाल, नाही का ? विचारू तर खरं ?

प्रभाकर त्यांच्याजवळ येतांच चटकन खालीं उतरला. त्याचा चेहरा वामाघूम झालेला दिसत होता. परंतु त्याचे डोळे नुसते नाचत होते.

“अण्णा—अण्णा, मी बी. ए. झालों. म्हणजे पहिल्या वर्गीत. तर्खडकर प्राईझ मला मिळालं आहे—” प्रभाकर धापा टाकीत म्हणाला. हणमत-एवांचा स्वतःच्या कांनावर विश्वासच बसेना. प्रभाकरानें तीच बातमी तिसऱ्यांदा सांगितली तेव्हां त्यांना समजलें. काय ? खरं आहे हें ? आपला मुलगा बी. ए. पास ? पहिला वर्ग ? अन् तर्खड का काय म्हणाला तें बक्षीस पुन्हां वर ? अजब आहे ?

“मीं तुम्हाला मुद्दाम सांगावें म्हणून इकडे तुमच्या फिरण्याच्या नेहमींच्या वाटेकडे आलों. काल संध्याकाळीं आमच्या मित्रमंडळींत चेष्टा चालली होती माझी. मी पहिल्या वर्गीत आलों तरी सुद्धां ते आज कॉलेज-मार्फत माझा जाहीर सत्कार करण्याचा घाट घालणार आहेत. अण्णा, तुम्ही आलं पाहिजे. तुम्ही आला नाहीत तर मला आनंद वाटायचा नाही. भाईच्या पश्चात् तुम्हीं माझं निदान आज तरी कौतुक केलं पाहिजे, याला ना ! मी जाऊं ?” प्रभाकर आला तसा घाईनें पुन्हा सायकलवरून पसार

झाला. हणमंतरावांनीं डोक्यावरल्या विजेच्या तारांकडे पाहून स्वतःशींच हास्य केलें ! आकाशांत दूरवर उडणाऱ्या घरांस त्यांनीं बजावले कीं, ऐकलंस ? प्रभाकर वी. ए. फर्स्ट क्लास आहे ! मुलगा कुणाचा आहे तो ? अं ? कुणाचा मुलगा आहे ? काय चेष्टा आहे ?

हणमंतराव घाईघाईने उरलेला रस्ता कापीत घरीं आले. जवळजवळ अर्धा तास त्यांना उशीर झाला होता. शारदाबाई मधल्या हॉलमध्ये चहाचें आवरून वर्तमानपत्र वाचीत पडल्या होत्या. हणमंतरावांनीं हलकेच खाकरून आपलें अस्तित्व त्यांना पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. परंतु शारदाबाईंनीं त्यांच्याकडे पाहिलें सुद्धां नाहीं. हणमंतरावांच्या आतांपर्यंतच्या आनंदाला विरजण पडलें. ते कांहींच न बोलतां आंत जाणार इतक्यांत नली दुसरें वर्तमानपत्र हातांत घेऊन धांवत बाहेर आलेली त्यांना दिसली. “अण्णा, अण्णा-दादा पास झाला, त्याला प्राइझ मिळालें आहे. आतां दहा रुपये नाहींतर पंचवीस रुपये मला द्या. पेढे आणायचे आहेत —” शारदाबाईंनीं वर्तमानपत्र बाजूस ठेवले व नलीकडे पाहून शांतपणें म्हटलें. “नले, सकाळची ही धिगामस्ती तुला शोभत नाहीं ! बरं का ? वाड्यांतल्या माणसांना आपला बंगला म्हणजे राणीचा बाग आहे असं का वाटायला लावलें पाहिजे. आधीं आंत जा अन् स्वैयंपाकाच्या बाईला सांगून शिल्लक राहिलेला चहा त्यांना आणून द्यायला मदत कर जा पाहूं आधीं मुकाट्यानं—”

शिल्लक राहिलेला चहा पिण्याची हणमंतरावांना मनापासून शिसारी बसलेली होती, पण यावेळीं तक्रार करणें त्यांना इष्ट वाटलें नाहीं. नलीच्या पाठोपाठ ते मुकाट्यानं आपल्या खोलीकडे गेले. लहान पोराना जी अक्कल असते ती मोठ्या माणसांत दिसूं नये ! आश्चर्य आहे !

संबंध दिवस ते स्वतःशींच विचार करण्यांत गर्क झाले होते. शारदाबाई सकाळपासून त्यांच्याशीं तुटकपणानें वागत होत्या. एरव्ही त्यांना पत्नीचा हा तुटकपणा जाणवला असता. मुलें आसपास नाहींत असें पाहून पत्नीचें मन साफ करून घेण्याचा त्यांनीं मनापासून प्रयत्न केला असता. परंतु आज त्यांना लाचारपणा पत्करावासा वाटला नाहीं. माणसानें अभिमान

सोडायचा, सोडायचा तरी किती ! प्रभाकर बी. ए. झाला यामुळे जर एकाद्याच्या कपाळची शीर उठत असेल तर तो ज्याचा त्याचा प्रश्न आहे त्याला ते काय करणार ? हणमतरावांनीं नित्याच्या संवयीप्रमाणें पत्नीशीं लाळघोटपणा तर केलाच नाही उलट तिच्या या तुटकपणाचा आज त्यांना एकप्रकारें आनंदच वाटला. पत्नी अवोल्याच्या अवस्थेंत असतां ते ज्या ज्या गोष्टी करीत त्याला कोणाकडूनही आडकाठी येत नसे. या गोष्टीचा फायदा घेण्याचें त्यांनीं ठरवेलें. दुपारीं तिघांही मुलांना त्यांनीं प्रत्येकाच्या मागणीप्रमाणें दहा, दहा रुपये दादाच्या परीक्षेचे पेढे आणण्यासाठीं उदार मनानें देऊन टाकले.

डोकें दुखण्याच्या सवबीवर शारदाबाई झोंपण्याच्या खोलींत पडून बाहेरच्या हॉलमध्ये चाललेलें संभाषण जळफळणाऱ्या चित्तानें ऐकून घेत होत्या. एकदोनदां त्यांनीं चिडून नलीला मोठ्यादां आवाज न करण्या-विषयीं ओरडून सुनावलें. बाहेर नलीनें वडिलाच्या चेहेऱ्यावर एकदम आलेली खिन्नता न्याहाळून पाहिली, आणि आपलें भाषण आवरतें घेतलें. हणमतरावांनीं समारंभाविषयीं कोणालाही एका अक्षरानें सांगितलें नाही. कोणीं विचारलेंच नाही तर आपण होऊन सांगण्यांत तरी काय स्वारस्य होतें ?

संध्याकाळीं सहाच्या ठोक्याला ते आपला जुना सूट चढवून फिरण्यास बाहेर पडले.

सकाळीं उमललेल्या मोगऱ्याचा ताटवा आतां अगदीं मळूळ झाल्यासारखा त्यांना वाटला. वरींचशीं उमललेलीं फुले बुंध्यापाशीं तांबड्या मातींत मिसळलेलीं त्यांनीं पाहिलीं. कां कुणास टाऊक, त्यांतील एक चिखलांत लोळणारें फूल त्यांनीं हलकेंच उचळून घेतलें. बागेंतल्या नळावर पाकळ्यांनां लागलेली माती त्यांनीं काळजीपूर्वक धुवून काढली व आतां पांढऱ्या स्वच्छ दिसणाऱ्या फुलाचा हलकेच वास घेत ते फाटकाबाहेर पडले. आपल्याला जहांगीर बादशहा म्हणून लोक हंसतात काय ? हं ! लोकांना काय कळतें आहे ?

—परंतु ते आज नित्याच्या वाटेनें फिरावयास गेले नाहीत. त्यांच्या

चालण्यावरून कोणीही ताडले असतं कीं आज या गृहस्थाचा फिरायला जाण्याचा उद्देश खास नव्हता. फिरायला जाणारा मनुष्य ओठ आवळून काय म्हणून चालेल ?

हणमंतराव निर्विकार मनानें प्रभाकराच्या कॉलेजांत शिरले. किती तरी वर्षांनीं पुनः ते कॉलेजच्या आवारांत आज प्रथम पाऊल टाकीत होते.

—समारंभ मोठ्या उत्साहानें पार पडला. सारा समारंभ उरकेपर्यंत हणमंतराव शांत मनानें खुर्चीवर बसून पुढें काय चाललें आहे तें पाहात व ऐकत होते. प्रभाकराच्या चारदोन स्नेह्यांनीं त्याचें रूप कौतुक केलें. कॉलेजच्या मुख्याध्यापकांनीं असल्या हुशार विद्यार्थ्यांमुळें कॉलेजचें महत्त्व कसें वाढतें हें सुमारें पंधरा मिनिटें सर्वांना समजावून सांगितलें. लोकांनीं स्तुतिपर भाषणें करावीत व तीं आपण निर्विकारमनानें ऐकून घ्यावीत ही संवय त्यांना अधिकाराच्या जागेवर असतां लागली होती. त्यामुळें त्यांच्या मनावर भाषणांचा मुळींच परिणाम झाला नाहीं. परंतु—परंतु प्रभाकराच्या गळ्यांत हार घातलेला पाहून त्यांचा ऊर एकाएकीं भरून आला. इतरांनीं टाळ्या वाजवल्या. त्यांनाही टाळ्या वाजवाव्या असें क्षणभर वाटलें. परंतु त्यांचे हात जागचे हालेनात. पोराच्या विषयीं एकदम त्यांना काहीं तरी वाटूं लागलें. लहान्या प्रभाकराला बारशाच्या दिवशीं त्यांनीं जसा उचलून छातीशीं घट्ट दाबून धरला होता तसा आजही त्याला घट्ट दाबून धरावा असें त्यांना वाटूं लागलें. लहानग्या प्रभाकराची ती हंसरी मूर्ति त्यांच्या डोळ्यांपुढून काहीं केल्या हालेना. प्रभाकरला आपण जिवापलीकडे जपूं ही खात्री असल्यामुळें पत्नीनें मरतेसमयीं आपल्याला कसलीही शपथ घ्यायला लावली नाहीं हें ते जाणून होते. आणि आतां त्यांना एकदम वाटूं लागलें कीं लोक काहींही म्हणोत प्रभाकराला हाताला धरून घरीं न्यावें. त्याला जें जें आवडेल तें आणून द्यावें आणि तो जें जें बोलेल तें ऐकत उरलेला जन्म काढावा.

—एक मुलगा त्यांच्यापुढें एक मोठा गुच्छ धरून उभा असलेला त्यांनीं पाहिला. भावनेच्या उद्रेकासरशीं त्यांना दाटून आलें. हात पुढें केलेल्या त्यांनीं झटकन् मागें घेतला. या सन्मानाला आपण नालायक आहोंत असेंच काहींचें त्यांना वाटलें असावें.

समारंभानंतर अल्पोपाहार देण्यांत आला होता. उपाहाराचे वेळी बऱ्याच लोकांचें लक्ष आपणाकडे असल्याचें लक्षांत येतांच ते गांगरले. अधिकाराच्या जागेवर असतां गांगरणें, गोंधळणें या मानवी भावना त्यांच्या मनाला स्वर्शही करूं शकत नव्हत्या. परंतु ही वेळ मात्र निराळी होती. शरीरानें ते वृद्ध बनले होते परंतु आज मनानें ते आपल्या पोरा-प्रमाणेंच तरुण बनले होते. तारुण्याची लाजरी वृत्ति आज त्यांना सोडायला तयार नव्हती. सर्वांना न दिसेल अशा बेतानें ते कॉलेजच्या आवारांतून हलकेच बाहेर पडले. परंतु पुढच्याच कोपऱ्यावर त्यांना प्रभाकरानें मागून येऊन हटकलें. प्रभाकराच्या हातांतला हार किती सुरेख दिसत होता ! हणमंतराव त्या हाराकडे पाहूं लागले.

“आण्णा,” थोडा वेळ विचार करण्यासाठीं प्रभाकर थांबला. नंतर घाईघाईनें तो म्हणाला, “आण्णा, तुम्हांला मी परका नाहीं. मी तुमचा मुलगा आहे. अन् तुमचा मुलगा आहे हें सांगण्यांत मला अभिमान वाटतो. मी तुमच्यापासून कितीही दूर असलों तरी मी तुमचाच आहे. अण्णा, मला एकच गोष्ट तुमच्या तोंडून ऐकायची आहे. त्यासाठीं माझा जीव तडफडतो आहे. तुमच्या नांवाला बऱ्या लागेल असं माझ्या हातून आजवर कांहीं झालेलं नाही ?” हणमंतरावांनीं खिशांतून रुमाल काढला. डोळ्यांत कांहीं तरी गेलें असावें तें पुसून टाकण्याचा प्रयत्न करीत ते घोगऱ्या आवाजांत म्हणाले—“प्रभाकर, तूं माझा मुलगा आहेस असं तूं म्हणतोसच. तेव्हां तुझ्या हातून गैर असं काय होणार आहे ? दुर्दैवानें तुला घर सोडावं लागलं. पण झालं तेंच एका अर्थानं चांगलं झालं. तूं घरांतून पळून गेला नाहीस. तूं आपली तुरुंगांतून सुटका करून घेतलीस. तूं यशस्वी झालास पण—”

“अण्णा, माझं मन शांत झालं. आतां माझी काळजी दूर झाली. मी दूर असणें योग्य आहे असें मला वाटत होतें. पण तुम्हाला तें कितपत आवडलें याविषयीं मी गेलीं दहा वर्षे साशंक होतो. आतां मी भीत नाहीं. अण्णा, तुमचा मला आशीर्वाद आहे. किती झालं तरी आपण पुरुष आहोंत. बायकांना तितकासा समज नसतो. दुर्दैव ! पण तुम्ही किंवा

मी एकमेकाला विसरून जाणं शक्य नाही—” प्रभाकर झटकन माघारी वळला.

हणमंतराव आज पुन्हां नेहमीपेक्षा थोडा वेळ उशिराने घरी आले. पत्नीचा अबोला आतां एक आठवडाभर तरी चालणार असें त्यांचें मन त्यांना सांगत होतें. परंतु त्याची भीति आतां त्यांना भेडसावू शकत नव्हती. प्रभाकर त्यांचा होता. त्यानें स्वतःच अभिमानाने कबूल केलें होतें. आणि यापुढें तो कितीही दूर असला तरी त्यांचाच होता. या बायकांना तितकासा समज नसतो म्हणून तो म्हणाला तें खरंच. बायकांच्या मुख लहरीसाठीं पुरुषांनीं आपलीं वात्सल्याचीं नातीं विसरण्याचें काय कारण ?

हॉलमध्ये पाऊल टाकतांच त्यांना शारदाबाई वाट पाहात असलेल्या दिसल्या. शारदाबाईंचा चेहरा अबोल्याचा नव्हता. हणमंतरावांनीं ओळखलें कीं त्यांना चिडवण्यासाठीं त्या वाट पहात असाव्या. हणमंतराव हातांतील काठी दरवजाआड ठेवलेल्या स्टॅंडवर लटकवीत होते.

“आज प्रभाकरच्या कॉलेजांत कसलासा समारंभ होता म्हणे. नली सांगत होती मघाशीं—” शारदाबाईं शांतपणाने म्हणाल्या.

हणमंतराव दचकले. म्हणजे नलीनें आपल्याला प्रभाकरच्या कॉलेजांत पाहिलें कीं काय ! ते धडधडणाऱ्या छातीवर हात ठेवून पत्नीकडे पाहू लागले.

“ती जाणार होती कॉलेजांत पण माझ्या डोक्याला अमृतांजन चोळायचें काम होतं तिला—” शारदाबाईं बोलत होत्या !

हणमंतरावांच्या डोक्यांत तिरमिरीसरशी विचार येऊन गेला कीं पत्नीला स्वच्छ सांगून टाकावें. होय ! मी गेलों होतो समारंभाला ! तो माझा मुलगा आहे. मी त्याचा जन्मदाता आहे. अन् मला त्याचा अभिमान वाटतो—मग काय म्हणणं आहे राणीसरकारचें ?

“तुम्ही तरी निदान जायला हवें होतं. लोकांत बरं दिसेल असं वागणं आपल्याला भाग आहे—” शारदाबाईं म्हणाल्या. हणमंतरावांनीं पत्नीकडे तिरस्काराच्या दृष्टीनें पाहिलें. मनांतले जळजळीत विचार बोलून टाकण्यासाठीं त्यांची जीभ तडफडत होती.

परंतु !

परंतु वीस वर्षे बायकोपुढें नमतें घेण्याची संवय जडलेल्या मनाला तें धारिष्ट्र एका दिवसांत कसें आणतां येणार ? हणमंतरावांनीं खिन्नपणानें कोट काढायला सुरवात केली. त्यांच्या मनांत विचार घोळत होता कीं, दुखऱ्या दाढेचें दुखणें आणि दुसऱ्या लग्नाचें दुखणें अगदीं सारखें आहे. लोकांना वरून दिसत नाहीं. परंतु आंत कोण इंगळ्या लागलेल्या असतात तें ज्याचा तोच जाणू शके !

हणमंतरावांनीं एक दीर्घ निःश्वास सोडून हातांतला कोट कपाटांत लटकवून दिला !

कायदेशीर रीतीनें ते पतीपत्नी म्हणून मिरवूं लागले. बी. ए. ची परीक्षा उत्तीर्ण होतांच दोघांनी परस्पर विवाहवद्ध होण्याचें ठरविलें होतें त्याप्रमाणें ते रजिस्टर पद्धतीनें आतां ए. जुडीनें प्रवास करूं लागले. आत्तां-पर्यंत सगळें कसें सुरळीत जमून आलें पण !

इंटरच्या वर्गांत असतांना एके दिवशीं त्यांची अचानक ओळख झाली. आणि तीसुद्धां नेहमीच्या ठराविक संकेतस्थळीं नाहीं. कॉलेजच्या संमेलना-प्रसंगी ज्या ओळखी होतात त्या पावसाची पहिली सर आल्यावर भाजलेल्या मातीचा जो उन्मादक सुगंध उठतो त्याप्रमाणें तात्कालिक असतात. दुसऱ्या सरीला त्या सुगंधाचा मागमूसही उरत नाहीं. तद्वत् या नैमित्तिक ओळखी फारशा चिरंजीव ठरणार्या नसतात. थिएटरांतल्या, मंडईतल्या, फिरायला जाणाऱ्या ठिकाणीं झालेल्या, इत्यादि सर्व प्रकारच्या ओळखी बेभरं वशाच्या असतात. त्यांतून नक्की लाजाहोमाची सहाण पुढें येईलच याची खात्री नसते. आतां त्यांतूनही काहींजण पुढें सरकतात, नाहीं असें नाहीं, परंतु अपवादानें नियमाला बाध कसा येईल ?

नीलेची ओळख प्रभाकरनें अगदीं निराळ्या पद्धतीनें घडून आणली. त्यात पूर्व तयारीचा भाग जवळ जवळ काहीं नव्हता. अंधार्या रात्री काळ्या कुट्ट मेवांनीं मूळच्यान्न अंधाराला साह्य करण्याचें ठरविलें असतां एकादा

वाटसरूची मोठी आगतिक स्थिति होते. पायाखालची वाट दिसत नाही, कुणाला विचारावें म्हटलें तर आजूबाजूला कोणी दिसत नाही. अशा वेळीं दूरवरच्या कोपण्यांत विजेचा चमचमाट झाला असतां विचारा वाटसरू किंचित काल कां होईना आनंदानें महिरून गेल्यासारखा होतो. पुढचा मागचा विचार न करिता तो वेड्यासारखा दिसेल त्या रस्त्यानें पुढें धावूं लागतो. प्रभाकरची अगदी हीच गत झाली. घरीं वडील आणि मातोश्री कसल्याशा कॉन्ट्रॅक्टच्या निमित्तानें भावनगरच्या बाजूला झुकले होते. ते कमीत कमी वर्ष दोन वर्षें तरी विरंजिवाला आपली अंगाई गीतें ऐकवायला परत येतीलसें दिसत नव्हतें. येवढ्या मोठ्या वडिलोपार्जित घरांत प्रभाकराचा एकटा जीव रमणार तरी कसा ? वाड्यांत बिऱ्हाडे दोन चार होती. परंतु ती मुंगईच्या वस्तीला जन्म काढलेली असल्यामुळे सोबतीच्या दृष्टीनें पाहतां असून नसल्यासारखीच होती.

रोज सकाळी आठ साडे आठला झोपून उठावें, दोन बोळ ओलांडून तिसऱ्या बोळांत एका जुन्या तबेल्यांत नवीनच उघडलेल्या एका 'लंडन रेस्टारंट' मध्ये काळामिचकूट चहा प्यावा आणि तो घेतला नसता तर बरें झालें असतें असें पश्चातापाचे विचार डोक्यांत घोळवीत आंघट तोंडानें परत यावे, नंतर अकरा वाजण्याचे सुमारास कुठल्या तरी आश्रमामध्ये भोजन म्हणून वाढण्यांत आलेले चार अर्धेकच्चे घांस पोटांत टकलावे व चिडलेल्या मनस्थितींत कॉलेजचा रस्ता पकडावा.

आणि कॉलेजांत तरी त्याला मनाला विरंगुळा पडण्याजोगें काय होतें ? तीच तीच पुस्तकें, तेच तेच विषय आणि तेच तेच प्रोफेसर. प्रोफेसरांच्या गळ्यांतील टायसुद्धां गेली दोन वर्षे बदलल्याचे त्याला आढळून आले नाही. आणि शिकवण्यामध्ये तरी आणखीन निराळे दिवे काय लागत होते ? सगळ्यांची एक तऱ्हा. ज्यानें उठावें त्यानें शिळ्या कढीला ऊत आणून ती ताजी आहे असें भासविण्याचें ढोंग अविरत चालविलें होतें. संस्कृतचा प्रोफेसर येई तो म्हणे कालिदास श्रेष्ठ. इंग्रजीचा प्रोफेसर येई तो ओरडे शेक्सपियर श्रेष्ठ. एकूण सगळी विद्वानांची पिढी भूतकाळांत रममाण झालेली होती. त्यांना आधुनिक युगांतले जवाहरलाल नेहरू, महात्मा गांधी कॉमरेड स्टॅलिन इत्यादि चमकणारे हिरे अजून दिसलेच नव्हते. अशा

ह्या वातावरणांत त्याचा जीव रमावा कसा ? कॉलेजांत शिरले कीं त्याला कापड गिरणीच्या एका गुदामाची आठवण होई. सगळे गळे सारखे, त्यांचा वास तो ठराविक, आणि त्यांना गति म्हणून कशी ती नाहीच.

त्याच्या जवळच्या एकदोन मित्रांनीं त्याला स्वच्छ बजावले कीं “हें लक्षण ठीक नाही.” — प्रभाकरसारख्या तरुणानें असा जिवाचा त्रागा करून घेतला कीं नक्की समजावें. काय ? प्रभाकरला आतां बहुतेक प्रेमांत पडण्याच्या रोगाची बाधा होत असावी असें त्याच्या मित्रांनीं बोलून दाखविलें.

प्रेम ? हं; तो स्वतःशीच हसला. परंतु त्याचवेळी समोरच्या राखीव बाकांवर बसलेल्या व्यक्तीकडे त्याची नजर आपोआप वळली. आणि त्याच क्षणी त्याने आपली नजर दूर आकाशाकडे लावली.

तो स्वतःशीच विचार करूं लागला; कॉलेजांत येणाऱ्या प्रत्येक स्त्रीला कॉलेज कन्यका म्हणून म्हणतात. आणि येथें तर कन्यका ह्या अवस्थेला शोभणारी एकहि व्यक्ति दिसत नाही. यांतील बहुतेक जणी कॉलेजांत शिकत आहेत याचें मुख्य कारण म्हणजे अजून लग्नाच्या बाजारांत त्यांच्या सौंदर्याला मागणी आली नसावी हेंच होय. त्याला आठवले, कोणत्याशा एका इंग्रज लेखकानें म्हटलें होतें कीं राजकारणांत आणि शिक्षण क्षेत्रांत सुंदर स्त्री औपघाला मिळायची नाही. चुकून जर एखादी स्त्री या क्षेत्रांत शिरलीच तर तिच्या करतां महायुद्धें निर्माण झाल्याशिवाय राहाणार नाहीत. ज्यावेळी प्रथम त्यानें हें वाचलें होतें तेव्हां त्याला लेखकाच्या लेखनशैलीचें कौतुक वाटलें होतें. परंतु आज मात्र त्याला लेखकाच्या विचार शक्तीचेंही कौतुक वाटूं लागलें.

सगळ्या जणी येथून तेथून ‘काकू’ दिसत होत्या. त्यांच्यांतल्या बऱ्याच जणी आत्याबाईसुद्धा शोभल्या असल्या. काय एकेकीचें सौंदर्य उतास चाललें होतें पण ? एकीच्या केसाची हातांच्या मुठीएवढी जुडी तर दुसऱ्याच्या दंडाच्या लेखण्या झालेल्या. एक बहिरी तर दुसरी चुकणी. एक उंटासारखी उंच तर दुसरी गुळाच्या डेपेसारखी बसकट. छे ! प्रेमाच्या रोगाला ह्या सौंदर्याचें अनुपान म्हटलें म्हणजे रोग्याची आठ दिवसांत रवानगी करावी लागायची—वेड्याच्या इपितळांत किंवा स्वर्गांत. कां :

सनातनी लोक कॉलेजांत एकादे वेळीं एकादी अजब गोष्ट घडून आली कीं कॉलेज म्हणजे नुसता मीना बाजार करून सोडला आहे असें सात्विक संतापानें चिडून म्हणतात. प्रभाकराला तर या ठिकाणीं नुसता मच्छी-बाजारच भरलेला दिसत होता;

—आणि आश्चर्य काय सांगावें ? नीला मुंबईचें कॉलेज बदलून पुण्यास प्रथम ज्या दिवशीं त्याच्या कॉलेजात शिरली त्या दिवशी वीज चमकल्याचा त्याला भास झाला. पाटीभर बटबटीत झेंडूच्या फुलाआड दडलेल्या एकाद्या पिवळ्या गुलाबाच्या अर्ध विकसित कळीप्रमाणें नीलेला पाहून त्याला भास झाला. शेअर भेंडीच्या पसान्यांत एकादी वायण्याची शेंग जशी मनाला मोह पाडते त्याप्रमाणें त्याला झालें. प्रभाकरनें ठरवून टाकलें कीं या पोरीशीं कांहीं तरी कारण काढून बोललेंच पाहिजे. ही कोण ? कुठली ? विचार काय—?

—आणि अचानक एके दिवशीं तो कॉलेजांतून घरीं जायला पाटका बाहेर पाऊल टाकणार तोंच नीलेला घरीं निघालेली त्यानें पाहिली. एक क्षणभरच त्याच्या मनानें कच खाल्ली असेल परंतु दुसऱ्या क्षणी तो धीर धरून म्हणाला,—“ घरीं चाललांत वाटत. ”

नीलेनें त्याच्या या धीटाईकडे डोळे रोखून पाहिल्यासारखें केलें ! प्रभाकर मनांत म्हणत होता काय हे डोळे ! एक एक डोळा म्हणजे—! त्याच्या प्रश्नाचें उत्तर नीलेनें दिलें नाहीं. ती एकवार हसून पुढे जाऊं लागली.

“ मलाही तुमच्याच बाजूला यायचें आहे— ” प्रभाकर आपला घाबरटपणा शक्यतोवर झाकून टाकीत म्हणाला. नीलेनें आश्चर्यानें त्याच्याकडे पाहिलें. “ तुम्हाला काय पाहिजे आहे ? ” नीला त्याच्या नजरेला नजर भिडवून म्हणाली. प्रभाकर या प्रश्नानें थोडासा दबला परंतु लगेच सावरून उत्तरला—, “ तुम्हाला राग येत नसेल तर मला तुमची ओळख पाहिजे आहे आणि आतां तुमच्याबरोबर यायला परवानगी पाहिजे आहे. ” आपण काय वड्यासारखें बोललों याची त्याला भीति वाटू लागली. ही घोरगी तर आतां पायांतली वहाण काढणार, चारचौघांत आपली निर्भसन करणार आणि शेवटीं मुलींच्या स्वभावधर्मांला जागून प्रिन्सिपॉल

कडे आपली तक्रार सुपुर्द करणार या भीतीने तो गांगरून गेला. मात्र नीलेने वहाण हातांत घेतली नाहीच परंतु एकवार मोठ्याने हंसल्या-सारखे केलें व म्हटलें, “ इश ! माझी ओळख करून घ्यायला तुम्हांला इतकें जड कां वाटावें ? अन् असें चोरून दूध प्यालेल्या बोक्यासारखें घाबरलांत कां ? माझी ओळख करून घेतांना इतकें घाबराव लागत म्हणजे मी कुणीतरी तार्तरी देशाची सम्राज्ञी आहे कीं काय ? अन् तुम्हांला जर माझ्या रस्त्यानें यायचें असेल तर त्याला माझी परवानगी कशाला ? ”

प्रभाकर प्रथम आश्चर्यानें व नंतर आदरानें तिच्या तोंडाकडे पाहूं लागला. ही पोरगी कॉलेजांतील अखिल स्त्री जातीला बघा लावणारी होती ! ही कॉलेजांत आली तरी कशी ?

—आणि—आणि थोडक्याच दिवसात त्यांनीं परस्पर सूत जमवलें.

नीलेच्या वडिलांनीं मुलीच हरकत घेतली नाही. मुलांत त्यांना कसलाच दोष दिसला नाही. पहिल्या दिवसापासून प्रभाकराविषयीं त्यांचें चांगलें मत बनलें होतें. फक्त वयानें दोघेही सारखे होते तेव्हां या गोष्टीचा विचार दोघांनीं केलेला बरा एवढें मात्र त्यांनीं नीलेला जातां जातां सुचवलें. प्रभाकराला त्यांनीं नीलेच्या गतायुष्याची पूर्ण जाणीव करून दिली. पोरगी ऐषआरामांत वाढलेली होती. दिवाणखान्यांत मध्यभागीं मांडण्यात येणाऱ्या टेबलावरचा पाम ज्या काळजीनें वाढवला जातो त्या काळजीनें आईच्या पश्चात् वडिलांनीं मुलीला वाढवली होती. तिला कडक ऊन सोसणें माहीत नव्हतें कीं थंडीचा थोडासामुद्रां वारा सहन झाला नसता. कुठेही प्रवासाला गेली तरी तिला सेकडक्लासशिवाय त्यांनीं जाऊं दिलें नव्हतें. ती मागेल तें त्यांनीं आजवर मोठ्या आनंदानें तिला आणवून दिलें होतें.

“ तेव्हां माझ्या सांगण्याचा अर्थ एवढाच प्रभाकर, कीं तूं हें सर्व ध्यानांत ठेवून ही उडी घ्यावीस. नीला एरव्ही खडीसाखरेसारखी गोड आहे. द्राक्षासारखी नाजूक आहे. मात्र लहरी आहे. एकादे वेळीं तिची लहर फिरली तर मात्र देव तुझें रक्षण करो. मी मुलीचा बाप आहे. तिचे

हजार दुर्गुण मी पोटांत घालीन पण तुझी गोष्ट तशी नाही. तू अजून परका आहेस—” प्रभाकराला वाचासाहेबांनीं बजावले.

परंतु प्रभाकर आतां माघार घ्यायला तयार नव्हता. नीलेशीं बोलतांना त्यानें आपलें स्वप्न तिला बोलून दाखवले—

“जिमखान्यावर मी एक बंगला बांधीन. मी म्हणजे आपण हं. आपल्या मनाप्रमाणें सर्व कांहीं सोयी आपण स्वतःच्या देखरेखीखालीं करून घेऊं. तुला एक स्वतंत्र हॉल, मला एक स्वतंत्र हॉल, नंतर आपलें दोघांचें एक शयनगृह, तुझ्याकडे कुणी मैत्रिणी आल्या कीं त्यांच्याशीं चार घटका बातचीत करायला एकादी स्वतंत्र खोली लागेलच, मलाही पण एक लागेल. नंतर जेवण्याकरतां एक खोली, मला वाटतें एकदर दहा किंवा अकरा खोल्या पुरे होतील नाही ? ”

नीला त्याच्या तोंडाकडे अनिमिष नेत्रांनीं पहात कौतुकांनीं मान डोलवीत उद्गारली; “प्रभाकर किती चांगला आहेस रे तूं ? तुला सारं सारं कसं बघ बरोबर आठवतं ! पण आपल्या बंगल्याला सजवायला फर्निचर मी निवडणार बरं कां ? पुरुषांना नाहीतरी घरांतलं काहींच कळत नाही. ”

“कसं कळणार ? त्यांना फक्त घरातलं माणूस तेवढंच कळतं—खरं कीं नाही ? ” आणि दोघेहि मनापासून हंसले.

बी. ए. झाल्यावर लग्न करायचं त्यांनीं ठरवले, हें सर्व ठीक झालं परंतु—

वडील आणि मातोश्री दोन वर्षांनीं परत आले. त्यांच्या कानावर ह्या गोष्टी गेल्या तेव्हां ते दिग्मूढ झाल्यागत प्रभाकरच्या तोंडाकडे पाहूं लागले. आपला पोरगा आपल्या पश्चात् हे उद्योग संभाळीत होता हें त्यांच्या मेंदूला पटेचना. जेव्हां पटलें तेव्हां त्यांनीं प्रभाकराला दोन गोष्टी सांगितल्या ! इतकी श्रीमंताची पोरगी आपली सून व्हावी हें वडिलांना जरा चमत्कारिक वाटत होतें. आईच्या दृष्टीनें मुलांत आणि सुनेंत एक वर्षांचेही अंतर नसावें हें विचित्र वाटत होतें. परंतु प्रभाकरचा निश्चय आजमावून त्यांनीं आपला हेका सोडण्याचें ठरविलें. आणि अशा रीतीनें

हैं लग्न इतर लग्नाप्रमाणे उरकलें असतें आणि सर्व कांहीं मामुली पद्धतीनें पार पडलें असतें पण—

—पण नीलेची लहर मधें झाली ! तिचें डोकें निराळ्याच विचारानें भारलें गेल्याचें प्रभाकरला समजून आलें. इतर लोकांच्याप्रमाणें मधें अंतरपाट धरून हळदीच्या बोहल्यावर जर लग्न करायचें तर मग आपला प्रीतिविवाह कसला ? असलें अळणीपणाचें आयुष्य काढण्याची तिची तयारी नव्हती. वाडवडिलांच्या पैशावर उड्या मारायच्या तर मग येवढी आटापीट पाहिजे कशाला ? छे ! तिला जुनी पद्धत मुळीच मान्य नव्हती. प्रभाकरला तिनें स्पष्ट बजावलें “ आपला हा प्रीतिविवाह बोहल्यावर होतां कामा नये. रजिस्टर पद्धतीनें आपला विवाह नको का व्हायला ? अन् शिवाय लग्न झाल्यावर आपल्याला स्वतंत्र बंगल्यांत नको का राह्यला ? ”

“ अग पण स्वतंत्र बंगला काय एका दिवसांत तयार होतो वाटतं ? ” प्रभाकर गोंधळलेल्या मुद्रें म्हणाला.

“ चार दिवस आपण कुठेंही काढूं. इकडे बंगल्याची ऑर्डर देऊं तोपर्यंत आपण एक महिनाभर मुंबईला सरदार गृहांत जाऊन राहूं. नंतर एक महिना माथेरानला काढूं. महाबळेश्वरला दोन महिने राहूं. तोपर्यंत चार महिन्यांत बंगला तयार होईलच कीं नाहीं ? ” नीलेची स्थापत्य शास्त्रांतली ही प्रगति पाहून प्रभाकर सर्दच झाला.

“ पण नीलू, बंगला बांधायचा मी म्हणालों तें काम इतक्या लवकर कसं होईल ? आमचें राहतं घर विकायला मला काय अधिकार आहे ? तूंच विचार कर. माझे वडील असल्या गोष्टीला एकदम कसे परवानगी देतील ? ”

“ मग काय म्हातारपणीं बंगला बांधायचा वाटतं— ! ” नीला थोडीशी फुरंगटून म्हणाली

“ तूं विपरीत अर्थ घेऊं नकोस. मी म्हटलें सवडी सवडीनं सगळ्या गोष्टी आपण करूं. अन् खरं सांगायचं तर आईला वाटतं कीं तूं आमच्या घरांत राहावंस. तिला किती तुझं कौतुक वाटतं वघ. ती तर रोज सारखं म्हणत असते— ”

“ हे पहा, प्रभाकर. हा विवाह तुमचा आणि माझा आहे. यांत आपल्या आईवडिलांचा संबंध आणणं बरोबर नाही— ”

“ बरं बुवा ! आपलं सांगून पाहिलं तुला ! ”

“ पण प्रभाकर तूच सांग. एकत्र कुटुंब पद्धतीनं राह्यचं तर मग त्याला प्रीतिविवाह कशाला पाहिजे ? माझंच चुकलं. तू पडिल्या दिवशीं गोंडा घोळीत माझी ओळख काढायला आलास त्याच दिवशीं मी तुला चमकावला असतां म्हणजे हा प्रश्नच आज उभा राहिला नसता— ”

प्रभाकर नंतर एक अक्षर बोलला नाही. नीलेनं आपली लहर शेवटास नेली. कायदेशीरपणाने रजिस्टर कचेरींत त्यांचं लग्न लागलं—

—आणि त्यांनीं एकजुटीनं प्रवासाला प्रारंभ केला !

मात्र तो प्रवास त्यांच्या अपेक्षेप्रमाणे सुखाचा झाला नाही हें निश्चित. बंगला बांधण्याची प्रभाकरची कल्पना आणि तो मनाप्रमाणे सजविण्याची नीलाची कल्पना मूर्त स्वरूपांत येऊं शकली नाही. कशी येणार ? मुलगा रजिस्टर पद्धतीनं विवाह करावयास निघतो हें पाहून वडिलांनीं डोक्यांत राख कां घालून घेऊं नये ? आईनें रडून रडून डोळे मुठी एवढे कां सुजवून घेऊं नयेत ? अगदीं तुटेपर्यंत तो प्रकार ताणला गेला. शेवटीं नीलेच्या वडिलांच्या कानावर या गोष्टी गेल्या ते मधें पडले. त्यांनीं मुद्दाम प्रभाकरच्या घरीं येऊन त्याच्या आई वडिलाना एक तासभर कांहींतरी एकीकडे नेऊन समजावून सांगितलें म्हणून लग्न तरी झालें. वडिलधाऱ्या माणसांनीं प्रभाकर आणि नीला यांना विवाहानंतर एक पैशाचीही मदत करण्याचें सपशेल नाकारलें. त्यांनीं स्वतंत्र विव्हाड करावें, स्वतः मिळवावें व स्वतः आपल्या कष्टार्जित धनाचा स्वतःच्या मनाप्रमाणे व्यय करावा हें नीलेला पटलें आणि नंतर अर्थात् प्रभाकरलाही पटलेसें दिसलें. नीलेनें प्रभाकरला धीर देण्यासाठीं हंसून म्हटलें, “ बरोबर आहे ह्यांचं म्हणणं. अन् मी म्हणतें दुसऱ्याच्या जवावर आपण तरी कां उड्या माराव्या ? तूं शिकलेला आहेस, मी शिकलेली आहे. आपण दोघेही नव्या पिढीचे प्रतिनिधि आहोंत. त्यांतून आपण कांहींतरी विशेष करतो आहोंत हें कसं विसरून चालेल ? आपला हा प्रीतिविवाह आहे आणि तोसुद्धां नोंदणी

पद्धतीचा आहे. आपण जगाला पटवून दिलं पाहिजे कीं—” प्रभाकरानें कपाळावरून हात फिरवीत संमतीदर्शक हास्य केलें.

त्यामुळें तूर्त तरी बंगल्याचा विचार त्यांना दृष्टीआड करावा लागला. परंतु एवढ्याशा क्षुल्लक गोष्टीनें त्यांच्या जीवनौघांत काय गटुळपणा निर्माण होणार होता ? मुळींच नाही. आईवडिलांनी थोडीफार सुरवातीची मदत म्हणून दिलेली पैशाची थैली जोपर्यंत जड लागत होती तोंपर्यंत त्यांच्या सुखांत कसलीच कमतरता पडली नाही. दोघेही पूर्व संकेतानुसार मुंबईला एक महिनाभर एका मित्राच्या घरीं जाऊन राहिले. मित्रमंडळींनी त्यांच्या या साहसाबद्दल त्यांचें मनसोक्त कौतुक केलें. या मित्रांनी त्या मित्रांना सांगितले “ प्रीति-विवाह बरं का—अन् तो सुद्धां हळदीच्या बोहोल्यावरचा नाही. सरकारी कचेरीतला. ” त्या मित्रांनी दुसऱ्या मित्रांना सांगितलें. दादरच्या मंडळींनीं त्यांचें अभिनंदन केलें, गिरगांवांतल्या स्नेह्यांनी त्यांना भरघोस फुलांचा हार अर्पण केला. पुण्याला त्यांच्या कॉलेजांतील मित्रांनीं त्यांना कॉलेजमध्ये बोलावून त्यांचा जाहीर सन्मान केला. आणि पुण्या-मुंबईचीं वर्तमानपत्रें या दंपतीच्या फोटोनी अलंकृत केलीं गेलीं.

प्रत्येक सत्कार समारंभाहून घरीं परत आल्यावर एकांतांत नीला अभिमानानें आपल्या प्रभाकरकडे पाही. आणि प्रभाकर कोण आवेशानें तिला जवळ ओढून ‘तुझ्यामुळें मला हें देवपण आलें आहे’ म्हणून तिला वारंवार बजावी. दोघांच्या मानसिक सुखांत आतां अपूर्णता कशाचीही राहिली नव्हती. आपण जन्माला येऊन जुने पाश, जुन्या चालीरीति, जुने संस्कार तोडून टाकल्या-बद्दल त्यांना कमालीचा अभिमान वाटत होता. जों जों स्तुतीचे शब्द त्यांच्या कानावर पडूं लागत तों तों त्यांना आपण काहींतरी अचाट, असा-मान्य करून दाखवलें आहे असें वाटू लागे. त्यांच्या स्वतंत्र जीवनाला सुरुवात तर फारच छान झाली. ती तशी टिकलीही असती परंतु जग फार वाईट आहे. जगाला व्यक्तीचें सुख पाहवत नाही म्हणून म्हणतात तेंच खरें !

नुसत्या गोड गोड शब्दांवर आणि दिवसांतून कमीत कमी साठ सत्तर वेळां परस्परांना दिलेल्या प्रेमाच्या शाब्दिक आश्वासनावर संसार उभे राहूं शकत नाही. हा अनुभव त्यांना जोंपर्यंत नव्हता तोंपर्यंत सर्व कांहीं सुरळीत

चाललें होतें. परंतु नवीन अनुभवाची झळ लागतांक्षणींच नीला प्रथम थोडीशी गांगरल्यासारखी झाली. नवीन अनुभवाला सुरवात तरी पहा कशी अचानक झाली ती—

नीला आपल्या एका श्रीमंत मैत्रीणीकडे प्रभाकरला घेऊन जेवावयाला गेली होती. तिथें कुणीतरी बोलतां बोलतां सहज प्रश्न केला,

“तुमचें घरचें उत्पन्न वगैरे कांहीं आहे वाटतें ?”

“माझे वडील कॉन्ट्रॅक्टर आहेत. अन् आमचें वडिलोपार्जित घर आहे. पण मी आणि नीला आम्ही दोघांनी ठरवलें आहे कीं वडिलांच्या पैशाची आशा ठेवायची नाही. वडिलांच्या पैशावर जर आम्ही स्वतःला विकून घेऊं लागलों तर मग आमच्या मतस्वातंत्र्याची गळचेपी झाल्या-शिवाय राहिल होय ?”

प्रभाकरनें बाणेदारपणानें दिलेलें हें उत्तर ऐकून तेथें जमलेल्या स्त्री-वर्गानें आपलें दीड वीत लांबी रुंदीचे टीचभर रुमाल हवेंत उडवून त्याचें भरपूर कौतुक केलें परंतु ज्या गृहस्थानें तो प्रश्न टाकला होता त्याचें तितकेंसें समाधान झालेसें दिसलें नाही. नीलेची मैत्रीण मोठ्या आवेशानें त्या गृहस्थाला छेडण्याच्या हेतूनें म्हणाली, “कां ? तुम्हांला माझ्या मैत्रीणीच्या या वेताबद्दल कांहींच अभिनंदनपर बोलवेसें वाटत नाही ? कां तुमची एक जिरली म्हणजे सारं जग असंच तुमच्यासारखं पराभूत मनोवृत्तीचं असतं अशी तुमची खात्री आहे कीं काय !”

“नाहीं. रागावूं नका. तुमच्या मैत्रीणीची मी जाहीर स्तुति करतो. त्यांचीं अन् त्यांच्या भागीदाराची ही तयारी खरोखरीच कौतुकास्पद आहे पण मला वाटतें ही धडाडी उद्यांपर्यंत टिकेल कीं नाही हें निश्चित सांगतां येणार नाही—” तो गृहस्थ जपून बोलत होता.

“कां ? कां टिकूं नये ? दोघेही शिकलेले आहेत. कुठेही नोकरी करून पोटं भरण्याची त्यांना हिंमत आहे.” नीलेची मैत्रीण आव्हानात्मक सुरांत म्हणाली, “तें ठीक आहे हो ! जगांत नुसतीं पोटें भरण्याचीच इच्छा असती तर सगळेच वादःसंगर्गांनीं खुंटले असते. पण मला वाटतें पोट भरण्याच्या कल्पनेपेक्षा आणखी कांहींतरी जास्त माणसाला हवें असतं. आणि तें त्याला मिळालें नाही म्हणजे त्यांच्यांतला सैतान जागा होतो—”

“ कांहींतरी म्हाताऱ्या आजीवाईसारखें बोलतां आहांत झालें. तुमची स्वतःची दैना उडाली म्हणून तुम्ही पोळलेले आहांत—”

“ माझा अपजय मी तोंडानें कबूल करतो. मीही असाच दुसऱ्याच्या कपर्दिकेला न शिवण्याची शपथ घेऊन वडिलांपासून दूर झालों होतो हें खरें आहे. परंतु पाणीनें एक, दोन, तीन मुलाना जन्म देईपर्यंत मी त्रास सहन केला. शेवटीं मुकाट्यानें शरण गेलों. जगाला माहात आहे हे आणि म्हणूनच मी अधिकार वाणीनें असं म्हणून कीं तरुणां-जवळ भरपूर आवेश आहे पण त्याच्याजवळ अनुभव नाही. तो अनुभव एकदां आला कीं आवेश लटपटतो—पण प्रभाकर, तुम्हाला तुमच्या आयुष्यांत चांगले अनुभव यावेत अशीच माझी मनापासून इच्छा आहे बरं का—”

प्रभाकर त्यावेळीं कांहींच बोलला नाही. नीलेच्या मैत्रिणीनें दिलेल्या मोटारींतून परत येत असतां तो वाटेनें विचार करीत होता. त्या गृहस्थाचें म्हणणें त्याला कळकळीचें वाटलें. प्रामाणिकपणा तर त्याच्या भाषणांत पुरेपूर होता यांत शंकाच नाही. खरंच, त्या गृहस्थाच्या म्हणण्याप्रमाणें आपली—! आणि तो तंद्रींतून जागा झाला ! नीलेनें त्याला डिवचलें होतें.

“ विचार कसला करतां ? बोलावसं वाटत नाही कां आज ? ” तोंडाचा चंबू करून नीला लाडिकपणानें त्यांच्याशीं बोलत होती.

प्रभाकरनें उडवाउडवीचें उत्तर देऊन ती वेळ कशी तरी भागवून नेली. परंतु रात्रीं अंधारांत पुन्हां त्याचें डोकें भ्रमण करूं लागलें. कालच नीलेच्या आग्रहावरून त्यानें तिच्यासाठीं तीन जॉर्जेटचीं पातळें खरीदलीं होती. इंग्लिश सेंटिनचें पंधरा सोळा वार कापड तिच्या ब्लाऊझकरितां त्यानें घरीं आणलें होतें. सकाळीं स्टो पेटवण्याचा त्रास नको म्हणून विजेची शेंगडी त्यानें आणली होती. नीलेच्या मनपसंतीनुरूप त्यानें गेल्या महिन्यांत जवळ जवळ सहाशे सातशेचा माल या ना त्या प्रकारचा विकत घेतला होता. वडिलांनीं दिलेल्या पैशाचें पाणी होऊं लागलें होतें. आज मोडलेली शंभराची नोट उद्याला कांहीं त्याच्या हातांत शिल्लक राहात नव्हती. आणि अजून कशाचा कशाला पत्ताही नव्हता !

हे असं चालणार तरी किती दिवस? अनुभव! खरंच, यालाच तो गृहस्थ अनुभव म्हणून म्हणत होता काय?

नीलेच्या बाजूने जागरूकतेची चिन्हे दिसू लागली. दमल्याप्रमाणे एक दीर्घ निश्वास सोडून नीला त्याच्या कुशीत तोंड खुपसून गुदमरलेल्या आवाजांत म्हणाली, “खरंच, आतां तुम्हांला उद्यांपासून नोकरीचं पहायं लागेल, नाही?” प्रभाकर या प्रश्नाने एकदम दचकल्यासारखा झाला.

“नोकरी? होय—म्हणजे—आपलं तू अन् मी दोघेही उद्यांपासून अर्ज खरडायला सुरवात करूच.” तो चाचरत चाचरत म्हणाला.

“मी? मी कशाला नोकरी करूं? मी नोकरी करायला लागलं तर तें लोकांत वरं दिसेल का? लोक चटकन् म्हणतील कीं पहा हा प्रीतिविवाह. दोघेही नोकरी करून पोट भरताहेत अन् म्हणे आमचा प्रीतिविवाह! छे: गडे! माझ्या शिक्षणाचा असा दुरुपयोग करणं मला नाही आवडत स्त्रियांच्या शिक्षणाचा उपयोग पैसे मिळविण्याकडे कसला करायचा? त्यापेक्षां समाजसेवा, साक्षरता प्रसार असल्या गोष्टी आम्ही शिकलेल्या बायकांनीं केल्या तर वरं नाही का दिसायचं? आपली स्वयंपाकाची बाई आहे ना, तिलाच मी उद्यांपासून शिकवायला सुरवात—” नीला म्हणाली.

प्रभाकर एक अक्षर बोलला नाही. तो नवीन नवीन अनुभव घेण्याचें कार्य करीत होता :

—आणि त्यानें थोडक्याच दिवसांत खूप अनुभव जमा केले. पहिला अनुभव म्हणजे हा कीं नोकरी मागणें फार सोपें असतें परंतु ती मिळणें तितकेंच कठीण असतें. आजच्या जगांत बी. ए. पेक्षां मोरी उपसणारा होणं फार सोईचं आहे. नोकरी शोधून शोधून तो कंटाळला. शेवटीं संध्याच्या काळांत युद्धोपयोगी कारखाने पुष्कळ निघाले आहेत तिकडे खटपट करण्याचा मनोदय त्यानें नीलेला बोलून दाखवला. परंतु फॅक्टरींत काम म्हणजे सकाळीं सात ते संध्याकाळीं सात असा हा वारा तामाच हिसका नीलेला पसंत पडला नाही म्हणून तो विचार त्याला रद्द करावा लागला. शोध करतां करतां एका शाळेंतला एक शिक्षक शिक्षकाची नोकरी सोडून फॅक्टरींत लागला होता. त्याची जागा त्याला मोठ्या मिनतवारीनें मिळाली परंतु पन्नास रुपये पगार आणि पांच रुपये महागाई अक्का

एवढ्यांत त्याचें जमणार तरी कसें ? प्रभाकरनें ही नोकरी आतां मात्र नीलेच्या पसंतीची वाट न पाहतां पटकन धरून ठेवली. नीलेला अर्थात् प्रभाकरनें 'मास्टरडा' होणें तितकंस रुचलें नाहीं.

—आणि त्यांच्या झटापटीला हळूहळू सुरवात झाली. प्रभाकरला आतां दुसरा अनुभव मिळू लागला. सुशिक्षित पत्नीबरोबर हिंडायला ठीक असतें बोलायला मिळालेस भासतें, एरव्ही सहचर्याला चांगली असते परंतु ससाराला काडी किंमतीची असते; हा अनुभव त्याला मिळाला. नीला त्याच्याशीं गोडगोड बोले परंतु अनेक तक्रारींचा भरपूर साठा तिच्याजवळ केव्हांही तयार असे. स्वयंपाकीण बाईशीं तिचें कधींच पटलें नाहीं. मोलकरीण चोरटी असल्याच्या सववीवरून तिनें आजपर्यंत चार महिन्यांत सोळा चायका कामावरून हाकलल्या होत्या. तिला अनेक जिनसा पाहिजे होत्या. दुपारीं प्रभाकर मेंढरें राखायला गेला म्हणजे घरीं वेळ जायला म्हणून एकादा रेडीयो मिळाला तर तिला पाहिजेच होता. या ना त्या कारणासाठीं तिला पैशाची अत्यंत जरूरी लागे. तो पैसा पुरवणें प्रभाकरवर येऊन पडलें होतें. आणि पचावन्न रुपयांत हें सगळें उरकणें त्याला शक्य नव्हतें.

—आणि त्यामुळे तो वारंवार झुल्लक कारणांवरून विनाकारण चिडाचीड करण्याचें शिकू लागला. तिसरा अनुभव त्याला लवकरच मिळाला. पैसा जवळ आहे तोपर्यंत प्रेमाची भाषा ठीक असते, पैसा फिरला कीं पत्नीचें डोकें फिरलेंच म्हणून समजावें.

दोघांचेही डोळे उघडूं लागले. आपण जें कांहीं अघटित म्हणून केलें आहे त्यांत अघटितपणाचा यत्किंचित भाग नसून मूर्खपणाचाच भाग भरपूर आहे हें दोघांनाही कळून चुकलें. प्रीतिविवाह आणि नोंदणी पद्धतीनें लग्न या गोष्टी केल्या म्हणजे माणसाचा कांहीं देवगंधर्व बनत नाहीं हा शोध त्यांना लवकरच लागला. नीलेला आपला मूर्खपणा कळून आला. आपण काय मनोरे बांधले होते आणि आज प्रत्यक्ष आपण काय पाहिले आहेत हें पाहून तिला अतोनात वाईट वाटूं लागलें. प्रभाकर विप्रयीं तिला तिरस्कार वाटत नव्हता हें खरें परंतु त्याच्यासहवासात आपण सुखी होऊं शकणार नाहीं हें तिला स्पष्ट कळून चुकलें. प्रभाकरनें जिवाचा कितीही आटापीट केला तरी या जन्मांत त्याला बंगला बांधतां येणें शक्य नाहीं

आणि आपल्या मैत्रिणीप्रमाणे मोटारही विकत घेतां येणें शक्य नाहीं हें स्पष्ट दिसत होतें. आणि एका मास्तरची बायकोच्या अपमानास्पद रीतीनें उभें आयुष्य वायां घालवणें तिला भयंकर वाटूं लागलें. आणि अशाच विचाराच्या तंद्रीत असतां एके दिवशीं तिचा स्वयंपाकीण बाईशीं जोराचा खटका उडाला. कारण कांहींच नव्हतें. होतें तें अगदींच सामान्य होतें. प्रभाकर जेवून शालेंत गेला होता. नीला जेवण्यासाठीं पाटावर येऊन बसली. बाईनें पोळी पानात वाढली. आणि नीलेनें ताट भिरकावून दिलें.

“तुमचें डोक हल्लीं ठिकाणावर असतं का ? तुम्हाला लाख वेळां सांगितलें कीं, मला मेणचट तूप वाढलेलें मुळांच आवडत नाहीं आणि तुम्ही मुद्दाम माझा अपमान करण्याकरतां तेंच तेंच पुन्हां वाढतां ?” नीला संतापानें ओरडली. बाईनीं प्रथम परोपरीनें तिची समजूत काढण्याचा प्रयत्न केला. चार वेळां सांगून सुद्धां साजुक तूप अजून प्रभाकरपंतांनी आणून न दिल्याचें तिनें तिच्या दृष्टोत्पत्तीस आणून दिलें तरी नीलाचा राग शांत होईना. शेवटीं ती चार घरें फिरलेली बाईही पण अवसानांत आली.

“हे पहा. तुमच्या इथं मी आज नव्यानं स्वयंपाक करायला राहिलें नाहीं. उगीच मला सतावूं नका. कुणाचा अग्राध अन् कुणाला हो तुम्ही तोंड टाकून बोलतां ? माझा दोन महिन्याचा पगारसुद्धां तुम्ही अजून दिला नाहींत. एवढी साजुक तुमांविना पोळी न गिळण्याची ऐट मारतां तर मग माझ्यासारख्या गरिबाचे दोन महिन्याचे पगार कशाला थकवतां ?”

बाई त्या दिवशीं न जेवतांच निघून गेली. पहिल्या तारखेला पैसे मिळाले पाहिजेत ही जातां जातां तिनें ताकीदही देऊन ठेवली. ही शेवटची काडी होती. हिनेंच नीलाचें सारें धैर्य खचवलें, दुपारीं नीला स्वतःशीच विचार करीत होती.

— संध्याकाळीं निच्याप्रमाणें कपाळावर आठ्या चढवून प्रभाकर घरीं परत आला तो त्याला आश्चर्याचा झटका बसला. दाराला कुलूप पाहून तो थक्कच झाला. पुन्हां बाहेर जाण्याकरतां तो माघारा वळणार तोंच शेजारच्या ब्लॉकमध्यें राहणाऱ्या एका पोरानें त्याला कुलुपाची किल्ली आणून दिली. आश्चर्यानें प्रभाकरनें कुलूप काढलें. तो आंत गेला आणि दुसरा एक

आश्चर्याचा झटका त्याला बसला. घरातील सामानाची भूकंपांत सांपडल्या-प्रमाणे उलथापालथ झालेली त्याला दिसून आली. आणि त्या सामानांत नीलेच्या दोन कातडी बॅगा अजिबात वेपत्ता होत्या. काय झाले असेल याचा तो तर्क करित उभा होता तींच टेवलावर एक पत्र ठेवलेले त्याला आढळून आले. पत्नीचे हस्ताक्षर त्याने ओळखले. पत्र घाईघाईने फोडून तो वाचू लागला—

“...आणि म्हणून मी माहेरी जात आहे. आपले दोघांचे एकत्र राहणे शक्य नाही. माझ्या साऱ्या सुखस्वप्नांचा चक्काचूर झालेला मला सहन करवत नाही. आपले दोघांचे रजिस्टर पद्धतीने लग्न झाले आहे. दचकून नका. लग्न मोडावे असे मी मुळीच म्हणत नाही. परंतु कांही काळ तरी आपण एकमेकांना न भेटावे हे उत्तम. माझ्या भेनाला बसलेला धक्का मला विसरायला किती दिवस, किती महिने लागतील हे आजच सांगता येत नाही. आपले बिऱ्हाड तूत तरी मोडावे असे मला वाटते. आपला विचार जसा ठरेल त्याप्रमाणे करावे

—आणि एक विचित्र अनुभव त्याला आत्तांच मिळाला ! पत्नी माहेरी गेली आहे हे पाहून त्याला चक्क आनंद वाटला ! तळहातावर उगवलेली पुटकळी नाहीशी झालेली पाहतांच माणसाला जसा हर्ष होतो तसा हर्ष त्याला यावेळी झाला—

आणि—आणि काय सांगायचे कपाळ ! चार दिवसांनी तो वडिलांच्या घरांत गेला. बिऱ्हाड मोडले, सामान वडिलांच्या घरात आणले. त्याच्या आईला कोण आनंद झाला ! वडिलांनी मात्र त्याला एका शब्दाने खुलासा विचारला नाही.

आठ दिवस गेल्यानंतर नववे दिवशी सकाळी बाबासाहेब नीलेला मोटारीत घालून आलेले प्रभाकरने पाहिले. नीला खाली मान घालून घरांत आली. तिने प्रभाकराकडे पाहिले सुद्धा नाही. बाबासाहेबांनी खाकरून सूचना करतांच ती मुकाट्याने सासूसासऱ्यांच्या पाया पडली.

“प्रभाकरपंत, नीला—आतां तुमचा संसार याच घरांत चालवा हे उत्तम. तुम्हांला जगाचा अनुभव येऊं द्यावा म्हणूनच आम्ही तुमच्याशीं कठोर-

पणानें वागलों. तुम्हाला मुद्दामच आम्हीं घराबाहेर ठेवलें, आमची खात्री होती कीं तुम्हांला पश्चाताप झाल्याशिवाय राह्यचा नाही.”

प्रभाकर व नीला खालीं माना घालून ऐकत उभे होते. बाबासाहेब एकवार मोठ्यानें हंसून म्हणाले, “अरे त्यांत एवढें वाईट वाटून घेण्याजोगं काय आहे! चालायचेंच! तरुणांनीं चुका करायच्या हें ठरलेलच आहे. असे नाउमेद होऊं नका. अजून सवंध आयुष्य पुढेंच आहे. फक्त आम्हीं रजिस्टर पद्धतीनें आमचा प्रीति विवाह साजरा केला म्हणजे कांहीं जग-विरहीत पराक्रम करून दाखवला ही कल्पना प्रथम सोडून द्या. लग्न कोणत्याही पद्धतीनें झाली तरी ती यशस्वी करून दाखवायची तर त्याला परस्पर सहानुभूती असल्या खेरीज शक्य नाही. आतां आम्हा म्हाताऱ्यांचे संसार पहा नं. प्रभाकर, तुझ्याच आई वडिलांना तूं विचार बरं.”

“माझी सून काहीं तशी समजूतदार नाही असं नका हं समजूं—” प्रभाकराची आई अभिमानानें नीलला जवळ ओढीत म्हणाली.

“अन् माझा जांवई काय कमी समजूतदार आहे होय?” बाबासाहेब प्रभाकराकडे पहात हसून म्हणाले.

उलटलेली गोगलगाय

: : ४

गोगलगाईची उपमा ज्या स्त्री जातीला बहाल करण्यामध्ये आपण आनंद मानतो ती स्त्री पुरुषावर उलटणें हा आपला धर्म असल्याचें धरून चालत असते. परंतु खरोखरीची गोगलगाय उलटलेली कुणी पाहिली आहे काय ? ज्यांना अजूनपर्यंत त्या प्राण्याचें हें निर्वाणीचें वागणें पहावयास मिळालें नसेल त्यांना काशिनाथची गोष्ट सावधान चित्तानें ऐकावी म्हणजे सारें कांहीं नीटपणें कळून येईल.

काशिनाथनें वडिलांच्या पश्चात् चारदोन मुली पाहिल्या आणि त्यांतल्या त्यांत जी बरी दिसली तिला गृहस्वामिनीच्या पदावर विराजमान केलें. स्टेशनरी सामान विकणाऱ्या गृहस्थाच्या पत्नीबाबत विशेष त्या काय अपेक्षा असणार ! नितंबापर्यंत स्वैर रुळणारा केशसंभार वाहणारी स्त्री त्याला कामिनिया ऑईलच्या जाहिरातीतच फक्त पाहायला मिळायची. 'हे पहा शुभ्र दांत' विचकून दाखवणारी अप्सरा त्याला दूधपेस्टच्या जाहिरातीतच पाहला सांपडायची. नितळ त्वचेची बाई त्यानें फक्त 'नको असलेले केस मी व्हीट लावून नाहीसें करतें' म्हणून निर्लज्जपणानें खाका वर करून दाखवणाऱ्या एका बाईच्या चित्रांतच पाहिली होती. कुरळे केस, दाभणांच्या टोकाप्रमाणें निमुळती होत जाणारी हातपायांचीं बोटे, इंद्रधनुष्याच्या तोंडांत मारण्यासारख्या रेंखीव भुवया इत्यादि सौंदर्यवर्धक लक्षणें त्यानें अ. दि....४

दुरूनच न्याहळून पाहिली होती. त्याला यांतील कांहीएक आवडत नव्हतं असें नाही, परंतु वडाराच्या पोरानें कोठवर उडी मारावी हें व्यवहारज्ञान त्याला होतें म्हणूनच सांगलींतली एक पोरगी त्यानें विनतकार मान्य केली. सौंदर्याच्या बाबतींत फारसा काटेकोरपणा दाखविण्याचें त्याच्या मनांत सुद्धां आलें नाहीं.

—आणि आश्चर्याची गोष्ट कीं, शरयूंतसुद्धां हंमखास सौन्दर्य जरी नाहीं तरी छातींत कसेसेंच व्हायला लागण्याइतपत कांहींतरी आकर्षक भाग आहे हा त्याला थोड्याच दिवसांत शोध लागला. शरयूचें कपाळ रंद होतें, डोळे सामान्य होते, कानाचीं पाळीं इतर बायकांसारखीं होती, नाकाचा उंचवटा बरा होता परंतु काशिनाथाला आपली बायको फाकडू आहे असें वाटावयास लावले तें तिच्या ओष्ठद्वयानीं. खालचा ओठ किती सुंदर होता ! ह्या टोंकापासून ते त्या टोंकापर्यंत पसरलेला तो भरगच्च ओठ निर्माण करण्यांत विधाता अचानकपणें आपलें खरें कौशल्य खर्च करून गेला होता. आणि मधोमध छेद देणारी एक उभी रेषा तरी किती रेखीवपणानें आव्हान देणारी होती ! तिच्या ओठांतला जिवंत रसरशितपणा पाहून काशिनाथचें हृदय हरपून जात असे. आणि शरयू जेव्हां हसूं लागे, आणि जेव्हां तिच्या ओठांच्या पाकळ्या विलग होत त्या वेळीं त्याला अगदीं वेड लागायची पाळी येई ! या तिच्या एकाच सौंदर्यविशेषावर तो नितांत खूप होता !

शरयू प्रथम सासरी आली तेव्हां तिनें खालची मान वर केली नाहीं. झेप टाकण्यापूर्वी मांजरी ज्याप्रमाणें भुईकडे पहात टिपण घेऊं पहाते त्या प्रमाणें शरयू अत्यंत नम्रपणानें पहिल्या खेपेस वागली. पांचसहा हजार रोख रुपये, एक लहानसें परंतु टुमदार मालकीचें घर, दोनतीन हजारांचे दागिने व बरें चाललेलें एक स्टेशनरी सामानाचें दुकान एवढ्या स्थावर जंगम इस्टेटीची ती एकुलती एक मालकीण होती. घरांत सासू नाहीं, सासरा नाहीं—एक काशिनाथ सोडून बाकी कुणीही तिला ‘हें असं कां ?’ म्हणून जाव विचारणारें नव्हतें. आणि नवीनच लग्न झाल्यानंतर पत्नीला शिस्त लावावयास उत्सुक असणारे पति अजून जन्माला आलेले नाहींत. आपलें वैभव किती मोठें आहे, आपण किती चतुर आहोंत, यापुढें आपण काय पराक्रम करून दाखविण्याचें योजलें आहे इत्यादि फुशारकीच्या गोष्टी

पत्नीला सांगणारे वीर घोरोघरीं आढळून येतात. काशिनाथनें पहिले दोन तीन महिने यांतच खर्च केले. हो ! पण यांत त्याचा भिचार्यांचा दोष मुळींच नव्हता हे आधीं स्पष्ट केले पाहिजे. लहानपणीं आईचा सहवास दूरावलेला, पुढें चार वर्षांपूर्वी वडिलांनीं आपली पाखर काढून घेतलेली, घरामध्ये मायेचं असं स्त्री पुरुषांपैकीं कोणीहि शिल्लक राहिलेलं नाही; अशा स्थितींत गेलीं तीनचार वर्षे त्यानें खानावळींत जेवून आपलें एकाकी जीवन जगवलें होतें. भ्रंशांत वरकत आली तरी आनंदानें कौतुक करायला त्याचें कुणीही नव्हतें. एकाद्या वेळीं दोन आणे खरेदीचे वोरूं सहा पैशाला विकल्यामुळें दोन पैशांची नुकसानी सोसावी अशा तऱ्हेची चुटपुट त्यानें कुणाजवळ व्यक्त करावी ? अशा या धर्मशाळेंतल्या भगंग आयुष्यात त्याला शरयू येऊन मिळाली—थोडासा वागण्यांत सैलपणा जर प्रथम दिसून आला तर त्याला दोघी म्हणावं तरी कसं ?

काशिनाथनें शरयूचें भरपूर कौतुक केलें. पत्नीवर अमर्याद प्रेम असलें तरी तिच्यावांचून आपलें अडेल हें स्पष्टपणें कबूल करणारा पुरुष अकलेचें गाठोडें गांवच्या नदींत बुडवून आल्यासारखा असतो हें सत्य आहे. पत्नी-वांचून कोगत्याही पतीचें अडणारच. परंतु तें तिच्याजवळ कबूल करणारा मनुष्य गाढव असतो. नसला तर थोड्याच दिवसांत ठरतो हें नक्की. तरुण पिढीचें जर कुठें चुकत असेल तर याच ठिकाणीं चुकतें. पत्नीवर माणसानें प्रेम करूं नये असें नाही. अवश्य प्रेम करावें. वाटल्यास थोडेसें जाहीर प्रदर्शनही करावें परंतु आपण सर्वस्वी तिच्या आहारीं गेलों आहोंत असें तिला वाटूं देऊं नये. एकदां तिनें पतीला पूर्णपणें जोखलें, कीं पती गाढव ठरला म्हणून समजावें.

पहिल्याच खेपेस काशिनाथनें तिच्या आहारीं जाण्यास सुरुवात केली. आचरटासारखा तो तिला म्हणाला, 'आतां तूंच ह्या घराची मालकीण आहेस. तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें या घरांतील सजीव निर्जीव वस्तु वागूं लागतील. तूं म्हणालीस कीं 'ए वाऱ्या वाहूं नकोस' वारा वाहणार नाही. तूं म्हणालीस कीं, 'काशिनाथ, आज दुकानांत जाऊं नकोस' काशिनाथ म्हणणार 'जी हुजूर, राणी सरकार.' आणि तो मोठ्यानें हंसला. शरयूनें त्याच्या तोंडाकडे पाहून भांडावल्यागत अर्धवट हास्य केलें. काशिनाथला

एकदम स्फुरण चढलें आणि तो अवसानांत पुढें चोलूं लागला, 'शरयू, तूं आतां माझी झाली आहेस. अन् मी तुझा आहे. आपण दोघेजण एक-मेकांचे आहोंत. आतां आपण एकमेकांपासून एक अक्षरमुद्धां दडवून ठेवायचं नाहीं हं. तूं मला कां आवडतेस अन् मी तुला कां आवडतो हें मला सांगायचं, वरं का-हो ! पण मी तुला आवडतो का ?'

हा असला प्रश्न नूतन विवाहित पत्नीला कोणत्याहि पतीनें विचारणें वास्तविक मूर्खपणाचें आहे. पण काशिनाथ आतां थांबणारा गडी नव्हता. ह्या प्रश्नाला विचारी शरयू काय उत्तर करणार ! तिनें हलकेंच काशिनाथच्या डोळ्याकडे निरखून पाहिलें व लाजूत 'इश !' म्हणून म्हटलें.

'यंवेरे पडे ! म्हणजे मी तुला आवडतो. तूं मला कां आवडतेस सांगूं ! तुझे ते ओठ आहेत नं ते मोठे गोड आहेत. सांगलीहून येतांना तूं त्याच ओठांनीं महाबलेश्वरचा मध पिऊन आली होतीस वायतं ? आतां सांग, मी तुला कां आवडतो तें ?'

'इश ! कांहींतरी काय बोलतां !' दांताआड ओठ लपवून शरयू गोंधळलेल्या मुद्रेनें म्हणाली.

—हा असा काशिनाथ होता ! आणि पहिल्या भेटींत वरवर दिसणारी शरयूही अशी होती !

लगाला एक वर्ष होऊन गेलें. पहिलें वर्ष धंदीतच जातें. त्याला इलाज नाही. आफ्रिका खंडांतील काँगो नदीच्या काठचा मुख्य हडकन काढणें सोपें ठरेल परंतु स्त्रीच्या मनाचा ठाव लागणें कठीण आहे. आणि पहिल्या वर्षां तर मध पिण्याच्या मागें लागलेल्या भुंग्यानें हा शोध लावण्याचा प्रयत्न करावा हें शक्य नाही. शरयू आतां पूर्वीसारखी मुग्धवाला राहिली नव्हती. काशिनाथला गुंडाळून कसें घ्यावे हें ती अचूक ओळखत होती. दिवाळीनंतर ती सासरीं आली तेव्हां तिनें माहेरून येतांना एक धाकटा भाऊ व एक छोटी बहीण आणली.

'दोघांत तिसरें कशाला ?' काशिनाथनें रात्रीं तिला प्रश्न केला.

'पण यापुढें आपण जन्मभर दोघेच कां राहणार आहोंत ?' शरयूनें उलट प्रश्न केला.

‘तें निराळं. पण मी म्हणतो भावाला अन् बहिणीला कशाला घेऊन आलीस ? नसती जवाबदारी-’

‘म्हणजे माझीं माणसं तुम्हांला नकोत वाटतं ? इकडे घरांत कुत्रं सुद्धां भुंकायला नाहीं म्हणून दुपारीं तुम्ही दुकानावर गेल्यात तर करमणुकीसाठीं मी आपल्या भावंडांना घेऊन आलों तरी यांत काय बिघडलं ? अन्नवस्त्राची अडचण वाटत असेल तर मी बाबांच्याजवळून कांहीं तरी मागून घेईन बरें. माणसं जड वाटायला लागलीं हें मी नव्यानंच ऐकतें आहे ?’ शरयू बोलतां बोलतां अंथरुण झुगारून देऊन उटून बसली.

‘झालं. मी म्हटलं एक अन् तुला वाटलं दुसरंच. तसं मी म्हणत नाहीं. मला भावंडं असतीं तर मी काय त्यांना हाकलून देणार होतो थोडाच ! पण म्हटलं तीं मुलं असलीं घरांत म्हणजे जरा मोकळं ढाकळं वागायला आपल्याला अडचण नाहीं कां होणार ?’

‘इश ! तुम्ही कसेही वागलात म्हणून त्यांना काय करायचं आहे ? ते काय तुम्हाला प्रेम करूं नका म्हणून म्हणतील होय ?’

‘म्हणजे त्यांच्यादेखत तुला चालेल ? मध पिणंसुद्धां ?’ काशिनाथ तिला जवळ ओढून म्हणाला ?

‘इश ! तसलं आतां नाहीं हं चालायचं. मुलांनीं जर तसलं कांहीं पाहिलं तर साऱ्या सांगली गांवांत तोंड काढायला मला जागा राहणार नाहीं.’

‘अन् म्हणूनच मी म्हणतो कीं, हें कसं जुळावं मग’ काशिनाथ चिंता-तूर मुद्रेनें म्हणाला.

‘तें कांहीं नाहीं. आतां थिल्लरपणानं वागणं बंद केलं पाहिजे. पुढच्या महिन्यांत माझी आल्या येणार आहे. अन् माझे मिरजेचे काका सुद्धां आपल्या बायकोला घेऊन येणार आहेत. डिसेंबरच्या पुढें मिरजेला पाण्याचा भारी त्रास होतो अन् माझी काकू तर दमेकरी. यंदाचा उन्हाळा ते इथेंच काढणार आहेत. त्या सर्वांच्यादेखत कसं मर्यादशील वागलं पाहिजे कीं-’ शरयू बोलत होती आणि काशिनाथ ऐकत होता. तिला अडविण्याचें त्याला धैर्य होईना. शरयूच्या घरची मंडळी येणार हें ऐकतां-क्षणींच त्याचें धात्रें दबाणलें. परंतु पत्नीला मोडून काढण्याचें त्याला धैर्य

झालें नाहीं. आणि लग्नानंतर एक वर्षानें पहिल्याच दिवशीं तो शरयूशीं तितकासा गोडींत गोडींत बोलण्याचें विसरून गेला.

मे महिन्याचे सुमारास त्याचें घर लग्नघराप्रमाणें कसें नुसतें गजबजून गेलें. नवरात्राच्या आतां झोपायलासुद्धां जागा मिळेनाशी झाली. दिवसां एकमेकाशीं पूर्वीप्रमाणें गोडगोड भाषण तर दूरच परंतु नुसती नजरभेट होणेंसुद्धां गर्गाचार्याच्या मुहूर्ताप्रमाणें घडूं लागलें. रात्रीं घरीं आल्यावर काशिनाथाला जेवण मिळणेंसुद्धां किती यातायातीचें काम होऊन बसलें. तो परत येई तेव्हां मुलांची पंगत उठून गेलेली असे आणि मोठ्या माणसांची पंगत नुकतीच बसलेली असे. रात्रीं अकरा वाजतां त्याचें जेवण उरकें आणि नंतर झोपण्यासाठीं म्हणून अंधरण पांघरुण शोधीत घरभर हिंडूं लागे. घराच्या बारा खोल्यांतून ठेकण आणि माहेरचीं माणसं भिंतीला चिकटून पडलेलीं त्याला आढळून येत. एक सुद्धां खोली कांहीं अशी नव्हती कीं, तेथें नातलगाचा पोरबडा हजर नव्हता. शेवटीं गच्चीवर, नाहीं तर पण्यावर जेथें जागा सांपडे तेथें तो घोंगडी पसरून निद्रादेवीची आराधना करूं लागे. पडल्या पडल्या तो आकाशातील तारे मोजीत विचार करूं लागे.

फ्लीटनें डास, पिसवा मारतां येतात. विषारी गोळीनें उंदीर खतम् करतां येतात. काठी आपटून मांजर पळवून लग्नतां येतात. जपानी औषधाची पूड उडवून ढेंकण पोंचट वनवतां येतात. पग आयको-या माहेरचीं माणसं पळवून लावायला कोणी कसं अजून औषध शोधून काढलं नाहीं ? मिरजेला पाण्याची हांकाठी म्हणून दोन लढू बोकोवा आणि तीन घुशी घरांत येऊन ठिय्या देऊन राहिल्या होत्या. सांगलींत मलेरिया फार म्हणून पुण्याला हवा पालटायला, अनुक्रमें ३२, २८ व २४ वयाचे तीन मेहुणे आलेले होते. एकूण पुरुष बारा आणि स्त्रिया सहा व लहान खुर्दा सुमारे डझन इतके जीव त्याच्या छपराखालीं आराम करीत होते. शरयूला सांगून या गोष्टींचा बंदोबस्त केला पाहिजे असें राहून राहून त्याला वाटत होते पण तें जमावें कसें हा प्रश्न महत्त्वाचा होता. गेल्या महिन्यांत शरयू त्याला फक्त तीन वेळांच बोलण्यासारखी एकीकडे सांपडली होती. तीसुद्धां अशा ठिकाणीं कीं, त्या ठिकाणचें नांव उच्चारणें सभ्यपणाचें ठरणार नाहीं.

काशिनाथ आतां रोज सकाळीं लवकर उठूं लागला. बाहेर फिरायला जायचें निमित्त करून कुठल्यातरी हॉटेलांत चहा पिऊन तो परत घरीं येई. तोंपर्यंत घरांतली निम्मी माणसें उठलेलीं असत. कांहीं जण त्याच्याशीं बोलण्याइतकें सौजन्य दाखवीत—पण बोलणें हें असें:—

‘काय काशिनाथपंत, हवा कशी काय आहे? काल रात्री झोप लागली नव्हती वाटतं?’ पहिला मेहुणा वय वर्षें ३२.

‘का आम्ही झोपलेलें पाहून कुठें गाण्याच्या मैफलीला पळालात ते आत्तां उगवतां आहांत?’ दुसरा डिटो वय वर्षें २८.

‘अरे हीं पुण्याचीं माणसं फार विलंदर बरं का—ताईला सावध करून ठेवलं पाहिजे. नाहीतर यांच्या हजारों भानगडी असायच्या’ तिसरे मेहुणे.

काशिनाथ त्यांच्याशीं एक अक्षर बोलत नसे. परंतु मनांतून असा संतापे कीं, विचारतां सोय नाही.

त्यानंतर अंधोळीस ऊन पाणी त्याला कधींच मिळालें नाही. जसें असेल तसें पाणी दोन तांबे डोक्यावर ओतून तो दुकानांत पळे. दुपारीं बारा वाजतां दुकान बंद करून तो जेवणासाठीं घरीं येई. त्यावेळीं घरांत पंगती उठत असत. दुपारीं कसेंसें मिळेल तें अन्न पोटांत ढकलून तो दुकानांत पळे तो रात्री ९ ला घरीं येई! हा दिनक्रम गेले दोन महिने अबाधितपणें चालूं होता.

एके दिवशीं त्याला मंडळींनीं पुरतें घेरलें. रात्रीं जेवणें वगैरे उरकल्या-वर शरयू हलकेच पत्र्यावर तो पडला होता तेथें आली. शरयू आलेली पहातांच काशिनाथनें दचकून आजुवाजूला पाहिलें. शरयू त्यानें पसरलेल्या धोंगडीवर खुरमांड्या घालून बसली.

‘दोन महिन्यांत आज तूं मला भेटलीस! मला वाटतं हें असंच चाललं तर कांहीं दिवसांनीं आपण आपलं नवरात्रायकोचं नातंसुद्धां विसरून जाऊं.’ तो चिडून म्हणाला.

‘किती मोठ्यानें बोलतां! आपण आतां दोघंच घरांत नाहीत इतकं मोठ्यानें बोलायला?’ शरयू त्याच्या तोंडावर हात ठेवून म्हणाली. काशिनाथनें रागानें तिचा हात झिडकारीत म्हटलें, ‘तेंच मी विचारतों आहे! आपण या घरांत दोघंच कां नाहीत? इतर लोकांचा इथें संबंध काय?

माझ्या घरांत हे बाजारबुणगे कुणी आणून भरले? या सैन्यांना? इथं यायला काय मी आमंत्रण केली होती? काय शिंचा वनवास पहा! घर माझं अन् मला पाहुण्यासारखं वागवणं चाललं आहे. आतिथ्यालासुद्धां मर्यादा घालावीच लागते—'

शरयूने ओळखले कीं, यावेळीं त्याला बोलू देणेंच फायद्याचें होतें. काशिनाथ तावातावानें आपलीं गाऱ्हाणीं तिच्यापुढें बोलून दाखवीत होता. पांच मिनिटांनीं गाऱ्हाणीं संपलीं तेव्हां तो विनवणीवर येऊन ठेपला—'पण शरयू, तुला हें कसं बरं वाटतं? तूं घरांतील मालकीण अन् तूं काहींच कसं बोलत नाहीस? वास्तविक आज मी चिडलों ही चीड तुला यायला पाहिजे. शरयू, तूं उद्यां त्यांना जायला सांगनं—'

'पण असं पहा. चार दिवस पाहुणे म्हणून आलेल्या लोकांना एकदम तोडून टाकलं तर बरं दिसेल का?' शरयू म्हणाली.

काशिनाथ स्वतःशीच थोडा वेळ विचार करून म्हणाला, 'नाहीं. म्हणजे उद्यांच जा असं म्हणणं बरोबर नाही. पण हलके हलके त्यांना सुचवले तर आपलं काम होईल. तुझी माणसं आहेत तीं. तूच त्यांना समजावून सांग. म्हणावं पुण्यांत लौकरच रेशनिंग सुरू होणार आहे. तेव्हां खायला मिळण्याची पचाईत होईल. त्याच्या आंत ते गेले तर बरे.'

'ते नाही तरी एक पाऊस पडला म्हणजे हलणारच आहेत. पण मी म्हणतें, इतके दिवस आपण त्रास सहन केला तसं त्यांना गोडीत परत घाडतां आलं तर चांगलं नाही का? माझ्या आईवडिलांनाही किती धन्यता वाटे. मी म्हणतें आपण आतां त्यांना थोडंसं खुशीत ठेवावं—'

'म्हणजे? आजपर्यंत ते काय अरण्यांत पडले होते कीं काय? त्यांना गोडीत ठेवायचं म्हणजे त्यांना काय पंचपक्वानांच्या राशीत बुचकळून काढूं कीं काय?'

'थांवा. उगीच असं डोकं फिरल्यासारखं बोलू नका. स्वतःच्या मनाशीच विचार करा. गेल्या दोन महिन्यांत माझ्या भावांशीं किंवा मामांशीं किंवा काकांशीं तुम्ही एक शब्द तरी कधीं गोडीत बोलला आहांत कां? सदानूकदा कपाळाला आल्या घालून त्यांच्याकडे पाह्यचं तुम्हाला शोभलं कां?'

काशिनाथ अंधारांत शरयूच्या तोंडाकडे डोळे फाडफाडून पाहू लागला ! शरयूच कां ही ? हीच कां हें सारें बोलते आहे ?

‘माझ्या भावांचा तुम्हाला कंटाळा, माझा मामा तुम्हाला नकोसा झाला आहे, माझ्या काकांना तुम्ही पाण्यांत पाहतां, आज माझी माहेरचीं प्रेमाचीं माणसं तुम्हांला नको आहेत, उद्यां तुम्ही मलाही लाथ मारून घराबाहेर हाकलून द्याल ?’ शरयू संतापानें थरथरत म्हणाली.

‘शरयू, तुला कुणीतरी माझ्या पश्चात् कांहीं तरी खोटंनाटं सांगितलं असलं पाहिजे. तुझ्या माणसांचा मला कंटाळा आला आहे असं मी कुणा-जवळ तरी बोललों आहे का ? अन् मला त्यांचा कंटाळा यायचं कारण तरी काय ? आज आहेत उद्यां ते जातील—’ काशिनाथ भावडेपणानें म्हणाला.

‘म्हणा ! आणखी काय लागेल त्या शिव्या त्यांना मोजून घ्या ! आज त्यांना खोटे म्हणतां आहांत, उद्यां त्यांना आईबापावरनं शिव्यासुद्धां द्याल. त्यासुद्धां त्यांनीं मुकाट सहन करून घेतल्या पाहिजेत. कारण, मुलगी त्यांची आहेत मी ! या एका गुन्ह्याबद्दल त्यांना फांशी जायचीसुद्धां तयारी ठेवली पाहिजे—’

शरयू बोलतां बोलतां थांबली. आंतल्या बाजूनें सर्वांत ज्येष्ठ मेहुणे नुकतेच विडावगैरे खाऊन बाहेर पड्यावर हवा खायला आले होते.

‘काय तार्ईसाहेब, येवढं जोरजोरांत काय चाललं होतं ? भांडत तर नव्हतीस न काशिनाथपंताशी ? हो ! म्हटलं, पुण्याच्या लोकांचा हा गुण म्हटलं तुला एक वर्षांत कसा लागला ? बाकी काशिनाथपंत, तुम्ही कांहींही म्हणा, तुमचं पुणं या भांडखोर लोकांनीं अगदीं नेस्तनाबूद केलं पहा. हे विद्वान लोक भांडल्याशिवाय एक दिवस सुना जाऊं देत नाहीत. हा म्हणे ह्या संघाचा अन् तो म्हणे काँग्रेस पार्टीचा. लागले भांडायला. मी म्हणतो अरे भांडतां काय असे ?’

‘नाहीं. तुमचा गैरसमज झाला आहे. आम्ही भांडत नव्हतो. सहज दोन महिन्यांनीं भेटलों तेव्हां सुखदुःखाच्या गोष्टी बोलत होतो.’ काशिनाथ संथपणानें म्हणाला. मेहुण्यांनीं चमकून त्याच्या तोंडाकडे पाहिलें. परंतु अंधारांत त्याच्या मुद्रेवरचा खरा अर्थ स्पष्ट होणें शक्य नव्हतें. हसण्यावरी घालवीत मेहुणे पुढें म्हणाले—

‘तुमच्या पुण्याला सिनेमाची एक मोठी सोय आहे बुवा ! कोपण्याला एक थेंबर आहेच. रोज नवीन नवीन चित्रे दाखवताहेत लेकांचे ? आज मला वाटतं त्या मंडईतल्या थेंबरांत ‘पहिला पाळणा’ कां कायससं आहे !’

‘तेंच मी त्यांना म्हणत होतें. भाऊ, यांच्या दुकानला सुट्टी आहे. आपण सर्वांनीं मिळून तो सिनेमा पाह्यला जायचं मी त्यांना सांगत होतं.’

‘अन् मग एवढ ओरडून कशाला बोलत होतीस ? बरं आहे जाऊं दे. आम्हाला हें तुमचं सिनेमाघिनेमा कवाट तितकंस पसंत नाहीं. पण काशिनाथपंत, तुमचा शब्द मोडणं आम्हाला पसंत नाहीं. बाकी एक सल्ला देऊन ठेवतो, हें सिनेमाचं व्यसन चांगलं नाहीं बरं का —’

दुसऱ्या दिवशीं मर्जीविरुद्ध काशिनाथला नऊ आणे दराचीं सुमारें वीस तिकीटें खरीदारीं लागलीं. त्यांतल्यात्यांत पडद्यावर चित्रे पाहात असतां शरयू दोनअडीच तास जवळ बसलेली सांपडेल या भ्रामक विचारांत विचारा जिवाची आटापीट करीत होता. शेवटीं आयत्या वेळीं त्याला ज्येष्ठ मेहुण्याची चर्पटपंजरी ऐकतच सिनेमा पाहावा लागला. मनांतून खूप जळफळत होता. पण बोलतो काय ?

होतां होतां एका महिन्यांत चारसहा सिनेमा झाले. दरखेपेला त्याला हें व्यसन बरं नव्हें हा ज्येष्ठ मेहुण्याचा उपदेश ऐकून घेत तिकीटें विकत घ्यावीं लागत आणि दरखेपेस त्याला पत्नीशिवाय इतर कोणातरी बहादुराच्या संगतींत दीडदोन तास काढावे लागत.

—मे महिना संपला. पहिला पाऊस आला. जून महिना ओलाचिंब स्थितींत पार पडला. जुलै उगवला तरी पाहुण्यांपैकीं एकालाही तळ हलवावेसं वाटण्याचें चिन्ह दिसेना. आज जातील उद्यां जातील म्हणून उराशीं आशा कवटाळून धरीत काशिनाथ एक एक दिवस मोजीत होता. परंतु एकानेंही जाण्याची वार्ता तोंडावाटे बाहेर काढली नाही. आणि शरयू तर आतां त्याची राहिलीच नव्हती !

मनुष्य आगतिक झाला म्हणून किती सहन करणार ? पत्नीवर तो आतां कमालीचा संतापला होता. परंतु नुसता संतापून करतो काय ? चारचौघांत आपला संताप व्यक्त करण्याचें धाडस त्याच्या अंगांत मुळींच नव्हतें. खर्चा परीं खर्च भरमसाट होत होते परंतु त्याला बोलतां येत

नव्हतें. त्याला कमालीचा मनस्ताप सहन करावा लागत होता. परंतु तो व्यक्त करू शकत नाही. एकही मायेची व्यक्ति त्याच्या आसपास नव्हती. आपल्याला ही सारी मंडळी बुडवायला आली आहेत हे त्याला स्पष्ट दिसत होते परंतु हे बोलणार कुणाजवळ ? आणि बोलून उपयोग तरी काय ?

पावसाळा संपत आला. गौरी-गणपती उरकून गेले तरी घरांतील सैन्य अजून तळ देऊन राहिलेले होते. इतके दिवस त्याला घरांत काय त्रास होत असेल तेवढाच सहन करावा लागे, आतां तर त्याचे मेहुणे दुकानांत येऊन बसू लागले. नुसते बसून राहिले नाहीत तर त्याच्या गिऱ्हाईकाशीं बातचीतही करू लागले. काशिनाथचें गिऱ्हाईक डोळ्यांदेखत त्याच्या हातांतून निसटू लागलें तेव्हां तो पुरता खवळला. आणि शरयूची चार दिवस गांठ घेण्याची कोशीष करून त्यानें पांचव्या दिवशीं तिला रोखठोक सवाल टाकला. माझ्या घरांतून हे लोक जाणार आहेत कां नाहीं हे मला समजलें पाहिजे.

शरयूनें त्याच्याकडे हंसून पाहिलें. एखाद्या हट्टी मुलाच्याकडे जसें पाहतों त्याप्रमाणें ती त्याच्याकडे पाहता म्हणाली, 'म्हणजे तुम्हाला खरोखरीच माझ्या माणसांचा कंटाळा आलेला दिसतो आहे. मग कबूल करायला कां येवढे आढेवेढे घेतां ?'

'मी तुझ्याशीं लग्न लावलं आहे. तुझ्या माहेरच्या गोतवळ्याशीं नाहीं.' काशिनाथ चिडून म्हणाला !

'कोण म्हणतं आहे पण तसं ? त्यांच नशीब थोर म्हणून तुमच्या तडाक्यांतून ते सुटले. मी म्हणतें, माझं भोक्तृत्व म्हणून मी अडकलें.'

'शरयू वाकडं बोलू नकोस. पण मी तुला स्वच्छ सांगतों कीं, हे माझ्या घरांत चालायचं नाहीं. माझ घर म्हणजे वाटेल त्या चंगीभंगी माणसाला वाटेल तेव्हां पडशी टाकून उतरायला बांधलेली धर्मशाळा नाहीं.' काशिनाथच्या कपाळावरच्या शिरा तट्ट फुगल्या होत्या !

'तुमचं घर आहे ? अन् माझं नाहीं वाटतं ? तुम्हीच म्हणाला होतां आठवतं कां ? 'ए वाऱ्या वाहूं नकोस.' 'ए घरधन्या, दुकानांत जाऊं नकोस !' जी हुजूर, राणी सरकार !' कां बोलत कां नाहीं ? मालकिणीची मोलकरीण झाले वाटतं दीड वर्षांतच ?' शरयू कुत्सितपणें हंसून म्हणाली.

जखमेवर मीठ चोळल्यानें अशा वेदना होतात. काशिनाथनें प्रेमाच्या भरांत स्वतःला जोखून घेऊं दिलें होतें. आणि त्याचींच फळें तो भोगत होता. शरयूचीं आतां मात्र बोलण्याची सोय उरली नव्हती. तरी त्यानें जातां जातां दुकानांत लोक येतात म्हणून गुरकावण्यास सोडलें नाहींच.

‘मग? आले म्हणून त्यांत तुमचें काय बिघडलें? माझ्या काकांच्या मामांचें मिरजेला वाण्याचें दुकान होतं. त्यांना धंद्यांतलीं सारीं यटकं पाठ आहेत. काका दुकानांत येऊन बसले तर तुमच्याच हजाराचे दोन हजार होतील. अन् मीच त्यांना सांगितलं होतं म्हणून ते दुकानांत येऊं लागले. नाहींतर त्यांचें काय अडलं होतं डाव्या पायाचें खेटर!’ शरयू हलके हलके खुलासा करूं लागली.

‘तूं त्यांना दुकानांत यायला सांगितलंस?’ काशिनाथ स्वतःला विसरून मोठ्यानें ओरडला.

‘हो-हो! मी त्यांना सांगितलं! अन् सांगून ठेवतें, कितीहि मोठ्यानें ओरडलांत म्हणून मी दबायची नाहीं. माझ्या घराचें हित मलाहि पाहलेंच पाहिजे. तुम्हीं पुण्याचीं माणसं किती विलंदर असतां तें मला कळून चुकलं आहे.’ शरयू त्याच्या आवाजाच्या तोडीस तोड आवाज काढून उत्तरली.

काशिनाथनें कपाळाला हात लावला! आपल्या आयुष्यांत आपला सुखाचा वांटो फक्त एक वर्षाचाच होता हें त्याला पटलें. यापुढें स्वतःच्या घरांत व दुकानांत दोन्हीहि ठिकाणीं तो पहाण्यांत ठेवलेल्या कैद्यासारखा होता हें उघड होतें. शरयूला त्यानें हरप्रयत्नां वस्तुस्थिति समजावून देण्याचा एकवार प्रयत्न केला परंतु शरयू त्याच्या प्रत्येक वाक्याचा विपरीत अर्थ घेऊनच बोलूं लागली. मार खाल्लेल्या कुत्र्याप्रमाणें अभिमानाची शेपटी खालीं करून तो दुकानांत गेला.

घराचे वासे फिरल्यावर माणूस काय करणार? दिवाळीचा सण आला आणि गेला. घर कायम होतें व घरांतील वस्तीही सुखरूप होती. उलट एका मेहुण्याची बायको वाळतपणासाठीं कोणत्या चांगल्या दवाखान्यांत पाठवावी याची चर्चा दररोज त्याच्या देखत होऊं लागली. अर्थात् त्याच्या मताची त्यांना कुणाला गरज भासणें शक्य नव्हतेंच. म्हणजे लौकरच त्याच्या या जगडव्याळ कुटुंबांत आणखी एका जिवान्नी भर पडणार होती.

काशिनाथ कंटाळून गेला. शरयूला हे सर्व नीट समजावून घावें तरी कसें हेंच त्याला समजेना. माहेरच्या माणसांची ही घोरपड आपल्या दोघांच्या मुखाला कसा दांत लावीत होती हें तिला समजत नव्हतें. आणि हें समजावून देणें त्याला शक्य नव्हतें. शेवटीं एके दिवशीं तो इतका वैतागला कीं, दुकानांत आलेल्या काकांना व मामांना तो तोंडाला येईल तें टाकून बोलला. आणि इतकें झाल्यावर आतां घरीं धड जाण्याची सोय नाही हें पाहून दुकानच्या गल्ल्यांतील सगळी रक्कम व बँकेचे चेकबूक घेऊन परभारें तो स्टेशनवर गेला. होय ! काशिनाथ त्या दिवशीं घर सोडून पळून गेला.

काशिनाथचें पहिलें पत्र अलाहाबाद मुक्कामाहून सुमारें एक महिन्यानें आलें. मजकूर कांहीं विशेष स्वरूपाचा नव्हता. फक्त आपण घर सोडून कां पळालों याचें सविस्तर कारण त्यानें पत्नीस कळवले होते. आणि यापुढें जोपर्यंत माहेरचीं माणसें घरांत आहेत तोपर्यंत आपल्याला घरांत राहणें कसें अशक्य आहे याचेंही त्यानें सविस्तर विवेचन केलें होतें. शेवटीं त्यानें म्हटलें होतें—

‘माझ्या स्वतःच्या घरांत मी चोरासारखा वागूं लागलों. प्रत्येकाला भावना म्हणून कांहींतरी असतातच. तुझ्या माहेरच्या माणसांना माझ्या कपाळावरील आठव्या पाहून जर अपमान झाल्याचें स्वप्न पडूं लागलें, तर माझी काय अवस्था झाली असेल याची कल्पनासुद्धां करणें अशक्य आहे. असो. एका वाफ्यांत दोन मोठाले वृक्ष वाढणें शक्य नाही. तूं माहेर आणि ससर या दोन्ही वृक्षांना एकाच वाफ्यांत वाढवूं पाहात होतीस पण तें अशक्य आहे. तुला माहेरची गोडी वाटत आहे. ठीक आहे. मी दूर होतो. कांहीं दिवसांनीं माझी खात्री आहे देव तुला सद्बुद्धि देईल—’

शरयू एक अक्षर बोलली नाही. तिन्हीही मेहुण्यांनीं, काकांनीं व मामांनीं आलीपाळीनें तें पत्र वाचून पाहिलें.

‘हं ! तरी मी म्हणत होतो आमच्या वडिलांना कीं या माथेफिरूच्या रदरांत आपल्या शरयूला बांधून तिच्या जन्माचें वाटोळं करूं नका—’ पहिले मेहुणे म्हणाले.

‘अण्णाराव, हा नुसताच माथेफिरू नाही बरं का. हा शुद्ध पागळ

दिसतो आहे. आणि या वेड्याच्या पायीं आमच्या ताईचं आम्ही नुकसान केलं' दुसरे कपाळाला हात लावून म्हणाले.

‘भाऊराव, हा यापूर्वी कधीं टाणवाला किंवा येरवड्याला जाऊन आला होता कां याचा तपास आपण काढला असता तर ही वेळ कशाला आली असती? आतां आपल्या ताईवर कोसळलेल्या आपत्तींत तिला धीर तरी कुणी द्यायचा?’ तिसरे तात्याराव संभावित मुद्देनें शरयूकडे पहात म्हणाले.

काकारावांनीं मामारावांकडे पाहिलें आणि मामारावांनीं उलट काकारावांकडे पाहिलें. शरयू कांहींच बोलली नाही.

दुसरें पत्र आणखी एक महिन्यानें लहोरहून आलें. त्यांत मजकूर जवळ जवळ पूर्वाचाच होता, फक्त तात्या, भाऊ आणि अण्णा या तिघा रावांच्या प्रकृतीची खुशाली कळवण्याबद्दल मोठ्या कळवळ्यानें काशिनाथानें तिला विनंती केली होती. आणि स्वतःचा पत्ता मात्र दिला नव्हता. त्याच्या लेखणींतला मागच्या वेळेचा स्पष्टवक्तेपणा जाऊन यावेळीं उपरोधिकपणा थोडासा बीचण्यासारखा होता. परंतु तिघाही रावांनीं तें मनावर न घेव्वाचें उदारपणें शरयूला बोलून दाखवले. काकाराव आणि मामाराव यांनीं धूर्तपणानें आपले डेरे आठ दिवसापूर्वीच हलवले होते. शरयूनें बंधूराजांच्या भाषणाकडे संपूर्ण दुर्लक्ष केले. ती आता स्वतःशींच विचार करूं लागली.

तिला काशिनाथचा प्रथम राग आला होता. भरल्या घरांतून एकदम न सांगतांमधरतां निघून जायचें तिला मुळींच आवडलें नव्हतें. परंतु रागाबरोबरच तिला त्याची थोडीशी दयाहि पण वाटूं लागली होती. काशिनाथसारखा कर्ता पुरुष घरांतून निघून जातो म्हणजे सामान्य गोष्ट नव्हती. कोणताहि पुरुष इतक्या आततायीपणानें उगाच वागणें शक्य नाही. आणि त्यांत तिच्या वडिलांचें सांगलीहून आलेलें पुत्र वाचून तर ती जास्तच विथरल्यासारखी झाली होती. वडिलांच्या कानावर जें काय गेल्या सातआठ महिन्यांत घडलें त्याची उडत उडत हकीगत गेली असावी. त्यांनीं तिला आपल्या उनाडटप्पू बंधूराजांना, ऐतखाऊ काकाला आणि चंगीभंगी मामाला तावडतोत्र घरांतून हाकलून देण्यासंबंधीं आर्जवून लिहिलें होतें. आणि तेंच वाक्य तिच्या मनांत घर करू शकत राहिलें होतें. ‘पत्ति

जोंपर्यंत पाठीशी उभा आहे तोंपर्यंत पत्नीच्या कोणत्याहि शब्दाला मान असतो. तो कांहीं कारणाने दूर झाला की, ती मातीमोल ठरते.' हे वाक्य ती स्वतःच्या ताज्या अनुभवाशी ताडून पहात होती. आणि आश्चर्याची गोष्ट ही की, वडिलांच्या शब्दांतील खरेपणा तिला दळुहळू जाणवू लागला होता.

काकाराव पत्नी—मुलांसह निघून गेले. परंतु जातांना ते तिच्याशी धडपणे बोललेसुद्धा नाहीत. मामारावांनी तर तिला 'आतां दुकान फुंकून टाकून सांगलीला बंधूच्या घरांत तुकडे मोडीत बसा' असा कुसित आशीर्वाद द्यायलाही कमी केले नाही. लहानगीं मुलें, त्यांना काय कळणार? पण तींही पढवल्याप्रमाणें तिला वेळींअवेळीं खिजवू लागलीं. 'पळपुट्या नवऱ्याची फडतूस बायको' म्हणून मुलांनीं आपापसांत उच्चारलेले शब्द तिला सहन करून घेणें फार जड गेलें.

परंतु अजून बंधूराजांनीं व त्यांच्या लवाजम्यानें तिला सोडलें नव्हतें. मात्र घरांत आतां तिच्या शब्दाला बेताचीच किंमत होती. सारा प्रपंच ज्येष्ठ अण्णाराव आणि त्यांच्या पत्नी यांच्यामार्फत चालवला जात होता. शरयूजवळचे पैसे जसजसे संपू लागले तसतशी ती ओढून धरू लागली आणि याच ठिकाणीं त्यांच्यांत कलहाच्या ठिणग्या पडू लागल्या. शरयू काशिनाथला परत बोलवायला आतां उत्सुक होती पण त्याला पत्र तरी कोणत्या पत्त्यावर धाडावयाचें हा प्रश्न होता.

पुढें सहा महिने पत्रच आलें नाहीं. शहरवस्तीला खर्च फार होतो या सवबीवर बंधूराजांनीं आपापले कविले परत सांगलीस धाडून दिले होते. स्वतां शरयूला धीर देण्यासाठीं मागें राहिले होते. शरयू त्यांच्याशीं फार करून बोलण्याचें टाळीत असे. तिनें त्यांचा मगदूर केव्हांच ताडला होता.

आणि एके दिवशीं काशिनाथचें बडोद्याहून पत्र आलें. पाकियावरचें हस्ताक्षर ओळखून तिनें घाईघाईनें पत्र उघडलें. पत्र वाचून ती आनंदानें बेहोष होऊन गेली. पत्रांत पुढीलप्रमाणें मजकूर होता.

'गेले सहामहिने मी बडोद्यासच आहे. येथील व्यायामशाळेंत मी पहिल्या दिवसापासून अत्यंत नियमानें जात असतो. माणसानें मृदु असावे. परंतु शरीरानें कणखर असावे हें तत्त्व मला अनुभवानें

पटलें आहे. माझी बरीच प्रगति झाली आहे. लाहोर मुक्कामी एका मुलतानी स्त्रीची व माझी थोडीफार ओळख झाली होती, तिने मला मोठ्या आग्रहाने बडोद्याला आणलें व माझी तन्दुरुस्ती करण्याची ती खटपट करूं लागली. ती स्वतः चांगलीच दणकट आहे. वेळ पडली तर कोपराने दगड फोडण्याची तिची तयारी आहे. तिच्या सतत उत्साहाने व पूर्वीच्या कटु अनुभवाने मीही मनावर घेतलें. आतां मी चांगला तगडा जवान बनलों आहे. ती मुलतानी स्त्री मोठी हुशार आहे. तिच्याच सल्ल्यावरून मी पुढच्या आठवड्यांत पुण्यास येणार आहे. कदाचित तिलाही बरोबर आणीन. दुकान आणि घर फुकून टाकावे व कायम वस्तीला लाहोर लखनौकडेच जावे हा माझा तिकडे येण्याचा हेतु आहे.'

ही मुलतानी बया कोण? आणि तिचा व काशिनाथचा संबंध काय? ह्या विचाराने तिचे मन बरेचसें हेलकावे खाऊं लागलें परंतु तो परत येणार आहे या कल्पनेनें ती एकदम आनंदित झाली. ह्या खेपेचे पत्र मात्र तिनें बंधूराजापासून दडवून ठेवलें.

चवथ्या दिवशीं खरोखरच काशिनाथ परत आला. परंतु ती मुलतानी कां मुलतानी बया त्याच्याबरोबर दिसत नव्हती. शरयूला हें सुचिन्ह वाटलें. काशिनाथला आतां काय वाटेल तें झालें तरी पुन्हा जाऊं घ्यायचें नाहीं हा विचार तिनें कायम करून टाकला होता. बरोबर ती बया नव्हती हें एकप्रकारे चांगलेंच होतें. परंतु आतां ती घाई करणार नव्हती. काशिनाथला पुन्हा भडकूं देतां कामा नये. युक्तियुक्तीनें, गोडीगुढ्यानें त्याला आतां आपल्याकडे ओढून घेतला पाहिजे, आणि खरोखरच तालमीने त्याचे दंडही पण कसे पिळदार दिसत होते !

काशिनाथ कोणाशींच एक अक्षर सुद्धां बोलला नाहीं. सर्वांचें जेवण झाल्यावर तो तडक माडीवर जाऊन काँटवर पडला. थोड्या वेळाने तिघेही मेहुणे त्याच्या भोंवतीं जमा झाले. शरयू कसेबसे दोन घांस गिळून ताबडतोब त्यांच्या मागोमाग वर धांवत गेली.

‘आम्ही म्हटलें होतं तसंच झालें. अहो, बायकोशिवाय तरुण गड्याला किती दिवस करमणार ?’ तात्याराव डोळे मिचकावून म्हणाले.

‘त्यांतून सच्छील माणसाला घरच्या सत्तेच्या बायकोशिवाय जवळ उभे

राहू देतोच कोण ! अग अग म्हशी अन् मला कां ग नेशी त्यांतला प्रकार ' अण्णाराव हळंच म्हणाले.

‘ आतां आपणही आपलीं माणसं बोलावून घ्यावीत हें बरं— ’ भाऊ-राव काशिनाथच्या तोंडाकडे पाहात उद्गारले. काशिनाथ ताठ उठून बसला ! गोगलगाय आतां उलेटली होती.

‘ अहो भाऊसाहेब, अण्णासाहेब अन् तात्यासाहेब, तुम्ही आज रात्रीच्या गाडीने सांगलीला परत जातां कीं नाहीं ? ’ तो शांतपणें म्हणाला.

‘ माझं नांव भाऊसाहेब नाही. मला सर्वजण भाऊराव म्हणतात— ’ छाती फुगवून सदर नांवाचे धनी आढ्यतेनें म्हणाले.

‘ अन् मला अण्णाराव ही संज्ञा आहे. ’

‘ अन् मला तात्याराव म्हटलत म्हणून जीभ कांहीं झडणार नाही. भापा शुद्ध ठेवाल कीं नाहीं ? ’ तिसरे म्हणाले.

काशिनाथनें तिघांच्याकडे आपादमस्तक न्याहाळून पाहात म्हटलें, ‘ तुम्ही राव असा नाहीं तर साहेब असा. मला दोन्हीही सारखंच आहे. तुम्ही सर्वजण आज गेलांत तर बरं आहे नाहीं तर याद राखा वच्चंमजी— ’

‘ काय हो, इतका वेळ तुमची मगुरी सहन केली. नाहीं गेलों तर काय करणार आहांत ? ’ जागचे उठण्याचा प्रयत्न करीत अण्णाराव अवसानानें म्हणाले. परन्तु उत्तराऐवजीं काशिनाथनें त्यांना जागच्या जागींच डाव्या हातानें दाबून टाकलें. त्याचा हा आवेश पाहून बाकीचे दोघे राव थक्कच झाले.

—रात्रीं ते तिघेही राव सांगलीस परत गेले. शरयू आणि काशिनाथ आतां पुन्हां जवळ जवळ दोन वर्षांनीं त्या घरांत एकटेच होते.

जेवणें उरकल्यावर शरयू पाण्याचा तांब्या घेऊन वर आली. प्रथम तिनें दिवा बंद केला व नंतर काशिनाथच्या कुशींत तिनें आपलें मस्तक खुपसलें. काशिनाथ उठून तडक दिव्याजवळ गेला. दिवा लावून तो तिच्यासमोर खुरमांड्या घालून बसला. तिच्याशीं अजूनपर्यंत एक शब्दही तो बोलला नव्हता. शरयूनें त्यांच्याकडे पाणावलेल्या डोळ्यांनीं पाहिलें व ओठांचा चंबू करून आपलें तोंड पुढें केलें. काशिनाथ एक क्षणभर निश्चल स्थितींत तिच्याकडे पाहात होता. नंतर तो पटकन् हंसला व पुढें

अ. दि....५

वांकला ?—शरयूनें त्याच्या अंगावर आपल्या जवळची उशी लाडिकपणानें फेकली.

‘ती मुलतानी कां मुलतानी बया मला पाह्यची आहे. मेलीच्या झिज्याच उपटीन मी. दुसऱ्यांचीं माणसं अशीं पळवायचीं म्हणजे काय ?’ ती लटक्या रागानें म्हणाली. काशिनाथनें हंसून तिच्याकडे पाहिलें. ‘तुला ती मुलतानी बया पाह्यची आहे ? खरंच ? तूं तिच्या झिज्या उपटणार आहेस ? चल तुला दाखवतो—’ म्हणून म्हणत काशिनाथनें तिला समोरच्या मोठ्या आरशासमोर नेऊन उभे केलें.

‘ही वध माझी मुलतानी बया ! उपट तिच्या झिज्या’ काशिनाथ हंसून म्हणाला !

जवळजवळ दोन वर्षांनंतर ते प्रथमच एकमेकांजवळ आले होते !

— — —

हरवाचा बदकैलीपणा !

: : ५

मायळतीचा सूर्य डुगण्याच्या वेतांत आला होता. सारजा त्याच्याकडे किती-तरी वेळ टक लावून पहात होती. साडेतीन पायाच्या आधारावर आज पांच पन्नास पावसाळ्याला न जुमानणारें एक वाकडें तिच्यासमोर होतें आणि त्या वाकड्यावर शेवभजी खात बसलेल्या गिन्हाइकानें आत्तांपर्यंत तीनचार वेळां तिच्या कानावर आपली तक्रार घालण्याचा निष्फळ प्रयत्न केला होता. तिन्हीही वेळां तिचें लक्ष त्याच्याकडे गेलें नाहीं. यापुढें तक्रार करण्याच्या रिकाम्या फंदांत न पडतां एक एक भजें अंतर्गृह्य पारखून खाणेंच हितावह आहे असें त्या गिन्हाइकाच्या मनांत आलें असावें. सारजेचें त्याच्याकडे लक्ष नव्हतें हें खरें आहे. दिवसभर ती हॉटेलाचें काम लक्ष लावून करी परंतु संध्याकाळ झाली कीं पुण्याच्या शेवटच्या मोटारीकडे तिचें लक्ष खिळून राही. मास्ती डरावरनें पुण्याहून शेवटची गाडी सास-वडच्या स्टँडवर आणून सोडली कीं तिच्या जितेंवाची कोण धांदल उडे. आज हरवा गेल्यापासून सुमारें सहा महिने तिचा हा रोजचा कार्यक्रम होऊन बसला होता.

नवऱ्यानें घातलेल्या ‘बलभीम’ हॉटेलांत दिवसभर थोरल्या बहिणीच्या साहाय्यानें गिन्हाइकाची ये जा सांभाळायची, कमी पडत चाललेला माल मागच्या बाजूस बीन दगडांवर कढईत पुन्हां तयार करावयाचा, जुन्या

ताटांतला केरकचरा गिऱ्हाइकाच्या समजुतीखातर झाडल्यासारखा करून पुन्हां त्यावरच नवीन वनवलेला माल शीगेला लावायचा, कपड्यांचा ठेवलेल्या पोरावर अधून मधून खेकसल्याप्रमाणे करावयाचे, एकाद्या फाजील चिकित्सेखोर गिऱ्हाइकाला कुर्याने 'ममईचं हाटेल या परीस काय उजवं येनार हाय?' म्हणून चढेलपगानें उत्तर देऊन गप्प करावयाचे, हा सारा दिवसाचा खेळ होता. संध्याकाळ झाली की सारजाला हरवाची याद येई !

मारुती 'डरावर' दिवे लागणीला शेवटची मोटर पुण्याहून घेऊन येई. त्याच्या येण्याकडे तिचें सारें लक्ष लागलेलें असें. हरवा नागपूर मेलच्या अपघातांत सांपडून गारद झाला. त्याच्या अंगावरच्या कपड्यांत चार दोन पत्रं सांपडलीं म्हणून तरी त्याच्या मृत्यूची बातमी त्यांना सासवडास कळली. हरवा तिला पुन्हां जिवंत दिसला नाही. नागपुरच्या अलीकडे एकदोन स्टेशनावर उतरून त्याला आपल्या बहिणीला तिच्या नवऱ्याच्या घरीं नांदणुकीला पोहोचते करावयाचें होतें. त्याप्रमाणें तो सहा महिन्यापूर्वी एके दिवशीं सकाळीं मारुतीच्या पहिल्या मोटारनें पुण्याकडे निघून गेला—आणि आठ दिवसांनीं तिला कळलें की हरवा परत येत असतां गाडी पडली आणि हरवाचें हाडसुद्धां सांपडलें नाहीं. जास्त चौकशी करण्याला इतक्या लांब जाणार तरी कोण ? दैवाला दोष देऊन विचारी सारजा मुकाट्यानें अश्रु टाळूं लागली. आणखी आठ दिवसांनीं हरवाच्या खिशांतले कागदपत्र तिच्या नांवावर कोणीतरी पोष्टामार्फत पाठवून दिलेले तिनें डोळ्यानें पाहिलें तेव्हां तर तिची पक्कीच खात्री झाली. हरवा तिला आतां पुन्हां दिसणें शक्य नव्हतें हेंच खरें.

तरीपण आशा वेडी असते. मेलेला माणूस परत येणें शक्य नाहीं हें जरी खरें असलें तरी सारजेल्या, राहून राहून वाटे कीं हरवा जिवंत असावा. काल परवां आपल्या गालावर हात फिरवून गेलेला हरवा पुन्हां परत येणार नाहीं हें कशावरून ? आणि याच वेड्या आशेवर ती जगत होती. नवऱ्याच्या पश्चात् तिनें सासवडहून दोन तीन मैल दूर असलेल्या कोडत गावीं आपली नवरा गेलेली थोरली बहीण भागावाई होती तिला बोलवून घेतलें व दोघीजणीनीं मिळून हरवानें संस्थापन केलेलें हॉटेल आजतागायत

चालवले होते. भागाबाई तिच्या या वेड्या आशेला मोडून काढण्याचा आयोकाट प्रयत्न करीत असे. कागदपत्रांचा पुरावा तर होताच. त्यापेशां जास्त महत्त्वाचा पुरावा तिने सारजेली दाखवला होता. पुलाच्या पल्याड एक भूत भविष्य जाणणारा 'बाबा' होता. त्याच्याकडे तिने सारजेली दोनदा नेले होते. त्या बाबाने नक्षत्रांना विचारून आपले नक्की मत दिले होते की 'हरबा पुन्हा दिसला तर धंदा सोडून देईन.' विचारी सारजा जास्तच कष्टी झाली. परंतु अजून तिने हरबाचा नाद सोडला नव्हता. रोज संध्याकाळी हॉटेलच्या पुढच्या सारवलेल्या ओऱ्यावर उभी राहून मारुतीच्या शेवटच्या गाडीची ती वाट पाही. त्याचे कारण उघड होते. हरबा कधी तरी शेवटच्या गाडीने आल्याशिवाय राह्यचा नाही ही तिची ठाम समजूत होती.

आजही ती नित्याप्रमाणे ओऱ्यावर उभी होती. गिऱ्हाइकाची भर्जी आयोपली होती. बहुतेक बरीचशीं भर्जी त्याने शेजारीच आशाळभूत मुद्रेने जीभ बाहेर काढून वखवखणाऱ्या कुत्र्याला खायला घातली होती. आता त्याला एक शिंगल पाहिजे होता. मालकीगबाईचे लक्ष वेधण्याकरता त्याने आतांपर्यंत एकदोन वेळां हलकेच हाका मारून पाहिल्या होत्या. शेवटी नाइलाज होऊन तो ओरडला—

‘अहो बाई’—सारजाने त्याच्याकडे पाहिले व कपाळाला आठ्ठा चढवून म्हटले, ‘आतां जा कीं गुमान.’

‘अहो पण मला शिंगल च्या हवा आहे’—

‘च्या ! तुझ्या याने ठेवला हाय ! च्या मागतुया ! आर लढाईमुळे सरकारळा च्या प्यायला येळ तरी मिळतो हाय कां ?’

‘पण येळ नसायला मी काय लढाई करणारं सरकार हाय ब्हाय ? चला मला बोलायला येळ नाही. अंधार पडायच्या आंत मला पुलापल्याड गेले पाहिजे. एरु फर्मास च्या आणा. दूध जास्ती अन् पानी कमती—’ गिऱ्हाईक कुत्र्याच्या अंगावर शेवटचे भर्जे मिरकावून देत म्हणाले.

‘आतां तुम्हास्नी काय सांगू ? अव, दुकानांत साखरेचा दाना बी न्हाय म्हून माझी भन माणकू शेटाकडं साखर आनाया कवाधरन गेलीया. तुम्ही आतां मुकाट बाट धरा, जा.’ सारजा एवढे बोलून गिऱ्हाइकाशी

जास्त हुज्जत न घालतां दूरवरून येणाऱ्या मारत्याच्या मोटरीकडे आघाशीपणाणें न्याहाळून पाहूं लागली. गिऱ्हाइक चरफडत निघून गेलें परंतु तिला त्याची पर्वा करण्याचें काय कारण होतें ?

मारत्याची मोटर तिच्या हॉटेलासमोरच्या पत्र्याच्या टेमणाऱ्या येऊन थांबली. 'हो हो, येऊं द्या मागं' इत्यादि चिरपरिचित आवाज ऐकूं येऊं लागले. मोटर थांबल्यावर सात आठ आसामी खालीं उतरले. आजही हरबा त्या गाडींत आला नव्हता. सारजा खिन्न मुद्रेनें ओठ्यावरून खालीं उतरली. मारत्या आपली मळकी टोपी, जास्तच मळलेल्या तेलकट विजारीला झाडून साफ करण्याचा प्रयत्न करांत तिच्या दुकानांत शिरला. एका गिलासांत त्यानें अर्धवट पाणी भरून घेतलें व दोन चार चुळा भरून तो त्या वाकावर आरामांत बसला.

'आजही घनी गवसले न्हायती व्हय, मारुतराव !' सारजेनें त्याला अधीन्या आवाजांत प्रश्न केला ! मारुती जांभईचा आ मिटून हंसत म्हणाला—

'सारजावाई ! काय येड हाय तुमचें ! नदीवर भसम झालेलीं माणसं कंदी जिंदी होऊन परत येऱ्यात व्हय ! सहा महिनें झालें पर तुमचें येड काय हटत नाय ! भागावाई कुठें गेल्याती ? आज च्या द्यायचा नाय व्हय अमास्नी ?'

'च्या ? गुळाचा खडाची डबक्यांत नाय आन् भागावाई साखऱ्या आणाया माणकू शेटाकडे गेली ती दोन घंटे झालें तकडंच गेलीया. काय वाइच् सोडा, ढिंबू पायजे असंल तर देतें गलास धुवून—' सारजा तत्परतेनें ग्लास धुवायला गेली. मारत्यानें विचार केला. फुकटांत चहा नाही तर फुकटात सोडा काय वाईट ?

मारत्या निघून गेल्यावर सारजेनें इतका वेळ विसळायच्या कपत्रशा तशाच पडलेल्या होत्या त्या गोळा केल्या आणि वादलींत नेऊन बुचकळल्या. सहा महिन्यांत हॉटेलला किती वाईट कळा आली होती. फुटक्या कानाचे गिऱ्हाइकाला देणें हरवाला कमीपणाचें वाटत असे ! त्यांच्या लग्नाला चार कप वर्षे झालीं होती तेव्हांपासून ती हॉटेलमध्ये हरवाला गिऱ्हाइकांपुढें वाकतांन तेज पहात असे. हरबा जिभेचा मोठा गोड होता ! मोटार स्टँडच्या परित्रांत त्याच्या दुकानासारखीं आणखी तीनचार हॉटेलें होती. परंतु हरबाचें

म्हणणें असें कीं पुण्यामुंवाईचें गिऱ्हाईक आपल्याकडेच येणार ! पुण्याच्या माणसांना फुटके कप अन् तडा गेलेल्या ब्रशा कधीही खपायच्या नाहीत. आणि हें मोठें गिऱ्हाईक आपलें व्हावें आणि ठिकून राहावें येवढ्यासाठीं हरबा काय काय नव्या युक्त्या शोधून काढी. एकदां तर तो पुण्याला गेला आणि येतांना एक मोठें गाण्याचें खोर्कें अन् कसल्याशा काळ्या बांगड्या घेऊन आला. त्यादिवशीं ग्रामोफोन लावतांश्वणीच सारजेला हरबाचा कोण अभिमान वाटला ! क्षणभरच तिच्या मनांत विचार चमकून गेला कीं सासवडसारख्या भिकार गावीं राहवें लागत होतं म्हणून नाहीतर पुण्याला जर आपण असतो तर हरबानें आख्या पुण्याला वेड लावलें असतें. हरबावर ती नितांत खूप असे. आणि तिचा हरबा तिला सोडून गेला होता !— खरंच कां तो ? —

—आणि चमकून तिनें मागें वळून पाहिलें. तिच्या खांद्यावर कुणीतरी हात ठेवल्याचा तिला भास झाला ! मागें वळून पाहतांश्वणीच ती देहभान बिसरली. हातांतला कानटुटका कप तसाच जमीनीवर टाकून ती चटकन् उभी राहली. घाईघाईनें तिनें खांद्यावर घसरलेला पदर डोक्यावर ओढून घेतला. आनंदागिरेकानें ती वेड्यासारखी त्या व्यक्तीकडे पाहूं लागली. घरधनी ? हरबा ? खरंच, धनी परत आले होते ? कां हेंचरी पुन्हां सपन ? तिनें घाईघाईनें स्वतःच्या दंडाला चिमटा घेऊन पाहिलें. डोळे मिटून घेतले, पुन्हां उघडले. पुन्हा मिटले पुन्हां उघडले. छे ! स्वप्न नव्हतें तें. हरबाच तिच्यासमोर उभा होता ! आणि तो कांहींतरी तिच्याशीं बोलत होता.

‘कां लई येडी झालीस व्हय मला पाहून ? अग असं त्वांड वासून काय माज्वाकडे पधतीस ? मी खराच जिंदा आहे. तुला कुनीतरी काय तरी मनचं सांगून दिलं. अग मी मरंन कसा ? चांगला जिंदा आहे. संशाव असंल तर माझ्या पाठाडावर धपका घालून पहा—’ हरबा म्हणाला.

सारजेनें खरोखरीच संशयनिवृत्ति करून घेण्यासाठीं हरबाच्या पाठींत एक नाजूकसा प्रहार करून पाहिलें. आतां मात्र तिची खात्री झाली. तिच्या समजुतीप्रमाणें ती हरबा जिंदा असावा असें समजत होती त्याप्रमाणें खरोखरीच हरबा आज जिंदा तिच्यापुढें उभा होता ! तिनें चटकन् हरबाच्या खांद्यावर आपली माब टाकली व ओकसाबोकशी रडण्यास प्रारंभ केला.

हरबांने तिच्या पाठीवरून हलकेच हात फिरवला. तिची परोपरीनें समजत घालण्याचा तो प्रयत्न करूं लागला. जों जों हरबा तिला मायेनें कुरवाळी तो तों तिला जास्त जास्त रडें फुटूं लागलें. इतके दिवस वाट पाहिल्याचें आज सार्थक झालें होतें. तिचा हरबा तिला परत जिवंत मिळाला होता. आणि सान्या सासवड गांवच्या मंडळींनीं तिला वेडी ठरवलें होतें. प्रत्येकजण तिच्या आशेकडे पाहून मनांत तिला वेडी समजत होता. पण आज तीच शहाणी ठरली होती. थोड्या वेळानें जेव्हां तिला आपल्या या सुखाचा आवेग आवरून धरतां येऊं लागला तेव्हां तिनें हरबाचे दंड चांचपून पाहिले. त्याच्या तोंडावरून हात फिरवून तिनें आपल्या हाताचीं बोटे स्वतःच्या कानशिलावर ठेकून उलटीं मोडलीं. धांवत जाऊन तिनें हरबावरून एक भाकरीचा तुकडा व तपेलीभर पाणी ओवाळून टाकलें. हरबा तिच्या या कृतीकडे कौतुकानें पाहत होता.

‘व्हय ! माज्या सारजा, अग किती मला आतां तूं जपनूक करशील ?’ अग मी तुझाच हाय ! असा गाडीखालीं गवसाया आन् मराया मी काय पुन्या—मुंबईच्या कालिजांत शिकलेला हरबा काडीपैलवान हाय व्हय !’ हरबा हंसत म्हणाला.

‘पर धनी, इतके दीस व्हता तरी कुठें ! आज घरची याद आली व्हय ? नागपुरासनं कव्हां माघारी आलेत ? आन् सहा महिनं व्हता तरी कुठें ? मला समदं समदं ऐकाया व्होवं. इकडं माजा जीव टांगणीला लागला व्हता तवां तुम्ही कुठें व्हता ? आन् आतां मारत्याच्या मोटारींतनं मला कसं गवसला न्हायती ?’

‘म्हंजी मी मारत्याच्या मोटारींतन येनार हें तुला कुनी सांगितलं ? मी त्या शिदवाच्या गाडींतन आतांच आलों नव्ह कां ? शिदवाची गाडी पुण्याहून दिवसाची निवाली पर घाटामंदी पंगचर झालं म्हून बसावं लागलं. तिकल्यान् मारत्याची गाडी पास झाली.’ हरबा म्हणाला. इतके दिवस कुठें गुंगला होता हा प्रश्न विचारण्याकरितां सारजा पुन्हां तोंड उघडणार तोंच भागाबाई हातांत साखण्याची पिशवी घेऊन आंत आली. हरबाला पाहतांक्षणीच तिचीही सारजेप्रमाणें आश्चर्यानें त्रेधातिरपीट उडाली. थोड्याच वेळानें तिचीही खात्री झाली कीं हरबा जिवंत परत आला आहे.

‘पर इतके दिस तुमी मंग होता तरी कुठं ?’ तिने थोड्याशा रुष्ट स्वरांत हरबाला प्रश्न केला.

‘संमदं सांगतों—पर आधीं भाकरतुकडा नरड्याखालीं गेल्या विगार एक सबुद बाहीर निघायचा न्हाय—’ हरबा सारजेकडे पाहून म्हणाला.

‘व्हय गं व्हय ! धनी, बराबर आहे तुमचं म्हननं. भाकर टुकडा खा. पानी प्या आन् मंग संमद सांगा—’ सारजा घाईघाईनें म्हणाली. आणि तिनें कधीं नव्हत आणि तें सुद्धां महाग मिळणाऱ्या राकेलनें भपकन् चूल पेटवली. लाकडी थाळ्यांत वीतभर पिठाचा ढीग करून ती पीठ मळायला बसली. उजव्या हातांतल्या चांदीच्या पाटल्या डाव्या हाताच्या करांगुलीनें मागे सारल्यासारख्या करून तिनें भाकरी थापायला सुरुवात केली. आज तिला अगदीं नव्या नवरीसारखे झालें होतें. भाकरी थापून तयार झाली पण तव्याचा पत्ताच लागेना. तवा सांपडला पण तो तापत्याशिवाय भाकरी त्यावर टाकणार तरी कशी ? आणि एकेक पळ म्हणजे तिला युगासारखा वाटत होता ! हरबाला भूक लागली होतीनं तिच्या ? जगुं काय सहा महिने तो उपाशीच होता !

भागाबाई मात्र एकदम तोंडाला कुटूप बसल्याप्रमाणें चूपचाप होती. सहा महिन्यांनंतर हरबा परत आला होता. हरबा गेला, मेल्या, तो काय-मचा परत येणार नाहीं हें धरूनच तिनें सारा बेत आंखला होता. बहिणीच्या दुःखाला विसर पडावा म्हणून ती कोडितहून सासवडास प्रथम आली होती. परंतु पुढें बहिणीच्याच घरीं कायमची रहाण्यास ती तयार झाली होती. सासवड गांव खेड्यांतच जमा करावें लागेल तरी पण कोडी-तच्या मानानें तें ग्रहरच ठरेल. ह्या शहरची हवा आणि तेथील लोक भागाबाईला मानवले होते. ज्या ज्या वेळीं बहिणीचें हरबाविषयींचें वेड थराला जाई तेव्हां तेव्हां तिनें सारजेला निष्ठूरपणें मोडून काढलें होतें. सारजा एकटी असणेंच भागाबाईच्या दृष्टीनें फायद्याचें होतें. परंतु आतां हरबा परत आला होता तेव्हां तिला परत गांवीं जाणें प्राप्त होतें. कपाळाला आठव्या चढवून भागाबाई विचार करूं लागली कीं सहा सहा महिने लोक आपल्या बायकांना सोडून मेल्याच्या सबबीवर दूर राहूं लागले आणि शेवटीं परत आले तर सरकारचा एकादा कायदा नाही का त्यांच्याकरतां ?

कायद्यानें या लोकांना पुन्हां घरांतून हाकून लावतां येणार नाहीं कां ? आणि विचारासरशीं भागावाईचे दातवणानें काळे झालेले दात राकेलच्या पन्थाच्या दिव्याच्या प्रकाशांत एकदम चमकूं लागले.

भाकर खाऊन झाल्यावर भागावाईनें ओंपण होऊन प्रथम प्रश्न केला, 'आन् इतके दिवस होतां तरी कुठें !'

हरवानें सुगरीचें खांड दाढेंत ढकललें आणि खुलासा करण्यास घसा साफ केला,—

‘म्हंजी तुम्ही समजत होतां मी म्येलों म्हून ! पर मी म्येलोंच नाहीं. ’

‘त्ये तर आतां चिमनीच्या उजेडावानी लख दिसतयां, पर मग म्येलतां कुठें ? ’ भागावाईनें गंभीर मुद्रा करून प्रश्न केला.

‘गंगूताईला तिच्या घरीं गुदरून मी परतीला निघालों, रातकिडे सारखें ‘टिर टिर टिर’ करीत व्हते, गाडी अक्शी जोसांत पळत होती. पुन्याचा माझ्या वळखीचा एक वकिलाचा कारकून माझ्या संगट येत व्हता. गाडींत माणसाची गर्दी म्हंजी ही थाप लागलेली. माणसाला विडी वढाया बी गवसंना ! पोरास्नी लवंडाया तर जागाच न्हवती. माझ्या खिशांत आपल्या शेताचे कागद व्हते. त्या रामजी पवारानें आपल्या बाधावर नांगूर घातला तुला आठवतं ? त्येचें कागद परत येतां वगळीं पुन्याला मी वकिलाला दावणार व्हतो. त्ये कागद मी कसा खटला लढूंल म्हून त्या कारकुनाला दावूं लागलों आन् एकदम कडकडकडधा —?’

‘अग आईगड—’ सारजा भीतीनें अंग शाहारल्यासारखें करून ओरडली. परंतु भागावाई निश्चल मुद्रेनें हरवाकडे पाहात होती.

आपल्या वक्तृत्वानें श्रोत्याच्या मनावर यथातथ्य परिणाम झाल्याचें दिसतांच वक्ता दुष्पट आवेशानें जसा बोलूं लागतो त्याप्रमाणें हरवा हात-वारे करीत पुढें सांगूं लागला, ‘आन एका खिनांत समदा उलटा पालटा कारभार झाला ! इकडें पोरं वरडत्यात, तकडें बायका माणसं रडत्यात, इकडें म्हातारी मानसं पानी मागत्यात तर तकडें तरणी माणसं चिबोळ्यावानीं टपाटप आडवी व्हत्यात ! समदा घोटाळा ! इकडें ठेशन दोन मैल लांब आन तकडें दुसरें ठेशन तीन मैल लांब ! मी डोकशावर हापटलों. ही बघ इथं खूण दिसती का अजून ?’

सारजेनें हरवाच्या डोक्यावर हात फिरवून त्यानें दाखवून दिलेल्या जागो च्याचपून पाहिलें. कांहींतरी खडबडीत हाताला लागतांक्षणींच विजेचा झटका बसला त्याप्रमाणें तिनें झटकन आपला हात काढून घेतला. भागाबाई जागची हालली नाही कीं एक अक्षर बोलली नाही. हरवा तिच्याकडे एकवार पाहून पुढें बोलू लागला—‘ मी तसाच डब्याच्या बाहीर आलों ! उभेबी राहाया गवसत नव्हतं ! झोकांडें जात व्हतं. पर तसाच जिवाचा धडा करून शान उघड्या मैदानाकडें धूम ठोकली. मला काय होत होतें ह्याच मला उमंगना ! माझे पाय लटलट कापत व्हते. तोंडाला कायबी तरी चिकटल्यागत वाटत व्हतं. मला मागच्या बाजूनं एका साहेबानं धरलं अन् कायतरी गोंटनेट बघेलं. आन मी त्याला माझं नांव सांगणार होतो. पर तोंडच उघडना. मी तसाच खाली डोकं धरून बसलों आन जागा झालों तो एका दाकदरच्या दवाखान्यांत. ’

‘ अन् मंग तुम्ही गाडीखाली गवसला असलं खोटेंच कशापाईं सरकारनं पोशानून आमाला लिबल ? ’ भागाबाई कठोर मुद्रेनें म्हणाली.

‘ आता सरकारला इचाराया होवें तें ! मला त्या दाकदरनं सांगतलं तवां मला एकदम घरची याद आली. माझ्या खिशांतल्या शेताच्या कागदाची मला याद आली. पर जवां मी दाकदरला इचारलं तवां तो मला सांगू लागला. त्ये कागद इकड घाडल्याचें त्यो मला बोलला. आज हरवा मेल्याची गोष्टबी त्योच मला सांगू लागला. म्या म्हटलं—‘ अर भल्या माणसा ! मी मेलों कां जिंदा हाय त्यें मला माहिती कां तुला ? ’ तवा समदी हकीकत म्या त्याला सांगितली. तुम्हांला मी म्येलों म्हून कळवल्याचें त्यानं मला सांगितलं तवां मी माझा पटका अन् कोट त्याच्याजवळ मागितला. पर त्यो मला येऊ देईना. रोज मी इकडें येण्यासाठीं हटून बसायचा आन त्यो भला माणूस रोज माझ्या तोंडांत काचेची नळी घालून माझा जाळ पन्नायचा. चार दिसांमागं त्यानं माझं फाटकं कपडें मला दिलं, आन् पुण्याचें तिकीट दिलं तसा मी टाकोटाक आलों—’ हरवानें आपलें भाषण संपवलें.

‘ सहा महिनं तुमी दाकदरच्या दवाखान्यांत जात व्हता व्हय ! कुठें हाय त्यो दवाखाना ? आन् त्या दाकदरच नांव काय हाय ? ’ भागाबाई

शांतपणें म्हणाली. हरबानें चमत्कारिक नजरेनें तिच्याकडे पाहिलें. भागाबाईचा प्रश्न अगदीं साधा सरळ होता. परंतु तिच्या आवाजांत एक कुत्सितपणाची झाक मारत होती ती कुणालाही ऐकवली नसती. जणु काय हें सारें हरबा वनवून सांगत असला पाहिजे अशाच तऱ्हेचा तिच्या प्रश्नाचा रोख होता.

‘नागपूरच्या दवाखान्यांतला त्यो दाकदर मला काय माहिती ? त्येच नांव इचाराया मी इसरलेंच कीं—’ हरबा बेतानें म्हणाला.

‘त्यो असल तर ना ! सहा महिनं फुकट जेवाया घालून, निजाया खाट देऊन वर पुण्याचें तिकिट घेतो म्हंजी हा बरमदेवच असला पायजे.’ भागाबाई हरबाकडे तीक्ष्ण नजरेनें आरपार पाहून म्हणाली. आतां मात्र हरबाचें मस्तक खवळलें.

‘म्हंजी मी खोटं सांगतुया व्हय ! दवाखान्यांत हा मार लागून मी पडलों नव्हतों तर काय मजा माराया मंत्रईला हिंडून आलों व्हय ! मान-सानं जरा तरी जीभ हटकून बोलावं—’ हरबा भागाबाईकडे पाहात संतापानें म्हणाला.

‘तुझं आपलं कांहींतरीच बोलनं ! पर मी म्हंते, कुठं कां असेनात धनी ! आता आल्याती ! दिवाळीला अजून पंधरा दीस हायती. आवंदा लई आरास करायची. मज्जा मज्जा करायची !’ सारजा आपल्या चहिणीला पाठीशीं घालण्याच्या सद्धेतूनं म्हणाली. परंतु भागाबाई आतां माघार घेणार नव्हती.

‘संमदं पुरुष असंच आपल्या बाईलीला वनवल्यात ! मला टाव हाय ! त्या पुलापल्याडल्या बावानं डोकसं आपटून समंया गिऱ्हांना इचारलं त्यें काय खोटं पडेल व्हय !’ भागाबाई सारजेकडे पाहून म्हणाली. हरबा आश्चर्यानें त्या दोर्घीच्या तोंडाकडे पाहूं लागला !

सारजेनें त्याच्या प्रश्नार्थक मुद्रेकडे पाहून म्हटलें. ‘पंचाक्षरी बाबा इथं आल्याती. त्यांना इचाराया मी आन् भागाबाई ग्येलतीं.’ पंचाक्षरी बुवाची कहाणी ऐकून हरबा तर हसून हसून बेजार झाला. आधींच असल्या भविष्याच्या दलालाविषयीं त्याचें फारसें मत अनुकूल नव्हतें. आणि आतां तर त्याला चांगलाच पुरावा मिळाला होता. आपण-मेल्याचें वर्तमान त्या

पंचाक्षन्यानें ठासून सांगितलें होतें हें ऐकतांच त्याला कमालीचें हंसूं लोटलें. 'आन् आतां मी जिंदा हाय ह्ये पघून तर त्याचाच मुडदा पडेल—' हरवा आपलें हसू आवरण्याच्या भानगडीत पडला नाहीं. भागाबाई जास्तच गंभीर बनली.

‘दोन महिन्यामागं मला कुत्रं चावलं म्हून त्यानं ब्रजावलं व्हतं. त्याच्या परमानं मी चार दीस घरांत बसून राहिलें म्हून आज पाय शाबूत ठीवून उभी हाये.’ भागाबाई म्हणाली. पंचाक्षन्याची हरवा करीत असलेली कुचाळकी तिला मानवत नव्हती हें उघड होतें.

‘हात्तिच्या ! त्याच्यांत काय शानपन हाय ! घरांत बसून राह्यलांत म्हून कुत्रं चावलं न्हाय ! त्येला पंचाक्षरीबावा कशाला होवा ? मीबी सांगन.’

हरवा पुन्हां हंसूं लागला. आणि आतां सारजाही हसण्यामधें सामील झालेली पाहून भागाबाई खवळली. हरवाचें परत येणें तिला आवडलें नव्हतें पण तें तिला उघड बोलून दाखवणें शक्य नव्हतें. त्यामुळें ती मनांतून धुमसत होती. बरें, परत आला मेहुणा तो तरी पश्चातापानें होरपळलेला असा तरी आहे कां ? छे ! आल्यापासून तो पंचाक्षरी बोवांची ढिंगलच करीत सुटला होता. आणि भागाबाईंची तर त्या बोवावर निःसीम श्रद्धा होती. हरवाला लागेल असें कांहीं तरी झणझणीत उत्तर देण्यासाठीं तिची जीभ हालचाल करूं लागली. शेवटीं तिनें हरवाला जवळ जवळ आव्हानात्मक सुगांत म्हटलें, ‘बावांची थड्या कराया काय जातया तुमचें ? पर गेलं सहा महिनं तुमी कुठें व्हतां अन् काय काय करीत व्हता संमदं संमदं बावाला ठाव हाय !’ तिच्या आवाजांतली ती विलक्षण झार कानावर पडतां-क्षणींच हरवा चमत्कारिक मुद्रा करून जागचा उठला.

‘म्हंजी मी खोटें बोलतुया व्हय ! सारजा, हा न्याव झाला व्हय ? मी सोतां तोंडानं सांगतो ह्याय त्यें संमद खोटें आन् त्या कुडबुड्याचें खरं व्हय ! आर तुमच्या बी अकला कुठें माळरानावर चराया गेल्याती जनु ! मी सांगतो त्यो बाबा खोटाखा हाय. त्याची मी युगत तुमाला उद्या दावतो. उद्यां आपून सर्वे त्याच्याकडं जाऊं. त्यो मला वळखीत नाहीं ह्ये ब्येस हाय ! त्येला बळंच सांगा भागाबाई तुमी कीं मी तुमच्या मावळणीचा पोरटा हाय.

आन् हरवाची गोष्ट विचाराय मी आलों हाय. मग तुमचा त्यो बावा काय म्हणतो तें मीच त्याला मुस्कटांत मारून इचारतो—' हरवा आवेशानें म्हणाला.

भागाबाईला मनातून आनंद झाला. तिला तेंच पाहिजे होतें. हरवा-विपरीत आजपर्यंत तिचें मन कधीच साफ नव्हतें. आपल्या बहिणीशी लग्न करून त्यानें तिला आपल्यापासून दूर केलें हा हरवाचा अपराध ती अजून विसरली नव्हती. त्यातून हरवानें सांगितलेली हकीकत आणि त्या बावानें ग्रहांना विचारून सांगितलेली हरवाची हकीकत यांत फार भेद पडत होता. तिच्या मनानें पक्कें घेतलें कीं हा बेवकुफ इसम या अपघाताचें निमित्त करून सहा महिने मुंबईत मौज उडवून आतां पैसे संपल्यावर परत आला असेल. असल्या नादान नवऱ्याची तूं बाईल आहेस हें तिला सारजेल पडवून घ्यायचें होतें. यांत भागाबाईला काय फायदा मिळणार होता राम जाणे ! परंतु हा एक सूड होता ! हरवानें बहिणीला दूर नेलें याबद्दल हा सूड होता !

दुसऱ्या दिवशीं तांत्रेंडें फुटायच्या आंतच भागाबाई रानशेण्या गोळा करण्याकरितां एक फाटकें पोतें आणि मोडकी टोपली घेऊन रानांत गेली. परत येतांना ती पुलाच्या पल्याड थोडा वेळ उन्हाचा ताप सहन होईना म्हणून विश्रांतीसाठीं उभी राहिली. बावाची झोपडी तिला तेथून दिसत होती. नकळत तिचे पाय त्या झांपडीकडे वळले. बावा पैशाचा कसा तपासून पाहण्याच्या उद्योगांत गर्क होते. कोणीतरी आले आहे असा संशय येतांच त्यांनीं तो पैशाचा कसा घाईघाईनें ब्रैटकीच्या खालीं लपवून ठेवला. पाटीपेन्सिल हातांत घेऊन तोंडानें पुटपुटायला सुरवात केली. भागाबाई आंत आलेली पाहतांच त्यांचा जीव थोडासा थाऱ्यावर आल्यासारखा दिसला. भागाबाई घाबरलेली दिसत होती. श्रमानें व भीतीनें तिचें कपाळ घामानें डवरलें होतें. तिचा आवाज कापरा येत होता. बावाला आज खोटेंच सांगून हरवाला ह्याची टवाळी करायला आपण मदत करीत आहों ह्या पापाची जाणीव तिच्या मनाला चैन पडूं देत नव्हती. बावाला फसवणें शक्य नव्हतें. आकाशांतल्या ग्रहांना विचारून तो आपला खोटेपणा बाहेर काढील आणि नंतर—नंतर आपल्याला त्यानें शाप दिला तर ? ग्रहांना

सांगून त्यांतल्या शनिमहाराजाला त्यानें आपल्या अंगावर सोडलें तर आपल्याला कोण तारील ?

‘बावा, आज मी अन् सारजा सांजच्यापारी येणार आहे. आमच्या मावळणीचा पोरटा वी संगट येणार हाय—’ भागाबाई कावच्या बावच्या मुद्रेनें म्हणाली, बोवानें तिच्याकडे निरखून पाहिलें. धंद्यांत मुरलेल्या त्याच्या डोळ्यांनीं त्याला सांगितलें कीं, ‘ही बाई कांहीं तरी लपवून ठेवते आहे. पण भिच्या स्वभावामुळें ती तें नीट लपवू शकत नाही. काय लपवून ठेवीत असावी ही ? हा—ही युक्ति ठीक आहे.

‘भागाबाई, तूं आलीस हें छान झालें. मागच्या खेपेला मी तुला शनिमहाराजांची सूचना देऊन ठेवली होती. त्याप्रमाणें तूं घरांत बसलीस. तुझ्या चांदीच्या पाटल्या मोडून जे कांहीं चार दोन रुपये आले त्याच्या जोरावर मी इकडे होम करून शनिमहाराजाला शांत केला. पण आतां वेळेवर आलीस हें छान झालें. एक दिवसाचा उशीर झाला असता तर मग मात्र माझ्या हातांत ती गोष्ट राहिली नसती.’ कावळ्याच्या नजरेनें तिच्याकडे पहात तो बुवा म्हणाला. ‘हें नवीन काय संकट या कल्पनेनें भागाबाई जास्तच धावली. तिनें भीतभीत प्रश्न टाकला. बुवा निर्विकार चेहरा करून म्हणाले—‘भागाबाई, लवकरच तुझ्यावर संकट येणार आहे. फार मोठें संकट आहे तें. शनिमहाराज, मंगळ, गुरू, म्हणजे सगळे ग्रह तुझ्या रोग्यानें पळत येत आहेत. आज तूं ग्वरं बोललीस तर मी त्यांना थोपवून धरीन. बोल, तूं माझ्यापासून कांहीतरी लपवून ठेवते आहेस—काय लपवते आहेस ?’

बुवांचा हा आवाज ऐकून भागाबाईनें त्याला साष्टांग दंडवत घातला. भीतीनें तिची बोवडी वळली. तिनें हरबा आल्यापासून झालेली सर्व हकीकत त्यांना सांगितली. ‘ठीक आहे बेया ! डॉक्टरपासून अन् बुवापासून असं चोरून ठेवूं नये. तूं जा आतां तुझें संकट मी पळवून लावतां. पण हें बघ तें इथं आली होतीस हें कुणाला कळतां कामा नये. त्या ग्रहांना जर हें कळलें तर मात्र मला कांहीं करतां यायचें नाही.’

भागाबाई धावतच त्या खोपटाबाहेर पळाली. संध्याकाळीं करकरित तिन्ही सांजेच्या वेळीं हरबा, सारजा आणि भागाबाई तिघेही त्या बुवाकडे

आलीं. वाटेनें हरवाची टकळी सारखी चालूं होती. बुवाचा फज्या आणि पाणउतारा करण्याच्या इराद्यानें तो निघाला होता. त्याचें बोलणें जों जों जोरकस येई तों तों ग्रहांच्या भीतीनें भागाबाईच्या काळजाचें पाणी पाणी होई. तिघेही त्या खोपयांत येऊन पोहोंचले. बुवा त्यांची वाट पहात होता. त्याची ती जुन्या पंचांगांची चवड, भितीवर मांडलेलीं कोष्टकें, शंख, मणी इत्यादि साधन सामुग्री पाहून हरवा थोडासा नरम आला. भागाबाईनें पढवल्याप्रमाणें मावळणीच्या पोरन्याची ओळख करून दिली. बुवानें नंतर कोष्टकें माडून ग्रहांना आमंत्रण केलें—‘बोवा बोलूं लागले—, ‘काय म्हणतां शनिमहाराज, नागपूर मेलला अपघात झाला ? वरं मग ? त्यांत ३४ माणसें मेलीं ? पण मग हरवा कुठें आहे ? तो नागपुरांतच आहे ? अपघातांत नव्हता ? पाहिलंत भागाबाई, ग्रहांचें म्हणणें खोटं ठरणार नाहीं. ग्रहांना खोटं बोलून काय मिळणार आहे ? मी सगळें ऐकून तुम्हाला नीट सांगतों.’ बुवा थोडा वेळ हरवाच्या बाजूनें आरपार पाहात विचार करीत होते व कांहींतरी ऐकत असल्याचा बहणा करीत होते. हरवाची छाती थोडीशी उडूं लागली होती यांत शंका नाहीं. बोवांच्या रोखून पाहण्यानें तर तो सदैव झाला होता. तरीपण निष्काळजीपणाचें हास्य तोंडावर आणून तो बळेंच सारजेच्या तोंडाकडे पहात उभा होता. बुवा थोड्या वेळानें बोलूं लागले. ‘खरंखोटं तुमचें तुम्ही पहा. पण ग्रहांची ही माहिती आहे. हरवा अपघाताच्या आदल्या दिवशीं एका तमाशांतल्या पात्राकडे नागपुरला रात्रीचा वस्तीला होता. त्याचे कागदपत्र कुणातरी त्याच्याचप्रमाणें वस्ती करून निघालेल्या माणसानें चुकून बरोबर नेले. हरवा रात्रभर मजा करून नागपुरांत नंतर चार आठ दिवस होता. मुंबईला तो आला. तिथं सिमी-टाच्या चाळींत तो एक महिनाभर होता. एक साताऱ्याकडची पाटलाची लेक त्याला सोबत करायला महिनाभर होती. नंतर पुण्याला दोन महिने हरवा गणेश पेठेंत मुक्काम ठोकून होता. तिथं एके दिवशीं रात्री एका बाईनें तो पैसे म्हणून लोखंडाच्या कांवीनं डोक्यावर मारलं.—’ हरवानें घाबरून डोक्यावरच्या वणावर हात ठेवला !

बुवांचे पुढचे शब्द बाहेर पडले नाहीत. त्यांच्यासमोर असलेलीं पंचांगें दूर भिरकावण्यांत आलीं. त्यांची पाटीपेसिल खोपगाबाहेर जाऊन पडली.

ब सारजेने त्या सर्वांच्या देखत हरवाच्या हाताला अगा काहीं जोराचा हिसका दिला कीं देखते रहे ! सारजा धूम धराकडे पळत सुटली. सारजा पुढें, मागें हरवा व त्याच्यामागे भागाबाई असें हे त्रिकूट बाजारपेठेतून बरापर्यंत कसेवसे येऊन पोहोचलें.

सारजा झोपडींत आली ती एका फाटक्या पोत्यावर भिंतीकडे तोंड करून पडून राहिली. हरवानें तिची मनधरणी करण्याचा प्रयत्न खूप केला परंतु हरवानें असल्या बाजारा बायांच्या नादानें सद्या महिने गावगत्ता पैसे उधळत फिरावें ह्या कल्पनेनें तिचें डोकें फार बिथरलें होतें. आणि गृहस्थानें डोक्याची जखम अपघातांत झाली म्हणून खुशाल आपल्याला फसवावें ! भागाबाई परत आली तों तिचा चेहरा विजयानंदानें फुललेला दिसत होता. आता शनिमहाराज, मंगळमहाराज तिच्या वाटेला जाणें शक्य नव्हतें. सुवानें हरवाचा बदफैलीपणा कसा पण नेमका हेरून काढला होता ! आणि हा गृहस्थ सरळ थापा मारीत होता ! ग्रहांना आजवर कुणी फसवूं शकलें आहे काय ? असल्या बाहेरच्या बायांना जवळ करून पैसा उधळायला पाहिजे. यालाच पुरुषाची जात म्हणतात ? खुद्द भागाबाईच्या पतिराजांनीं तरी काय हेच गुण उधळले होते म्हणून तरी तिला हरवाचा संशय आला ! तिला आनंद वाटला त्याचें कारण हेंच होय ! आतां तरी सारजेला म्हणावें घे आपला नवरा नीट पारखून ! बाया पहात हिंडतो काय ?

‘भागाबाई, हे त्या बावाचें संमद खोटें हाय हो ! तुमी तरी सारजेला थोडें सांगा कीं—’ हरवा कळवळून म्हणाला. भागाबाईनें उत्तरादाखल मानेला झटकारा दिला.

‘मला कशापार्थी सांगाया सांगतां ? त्या बावाला संमद ठाव हाय कीं त्यालाच सारजला सांगाया सांगा कीं—’ भागाबाई म्हणाली.

‘भागाबाई, मी गळ्याच्यान् सांगतो असला संशाव तुम्ही घेऊ नका. त्या दाकदरचें नांव मी कुनाला तरी इचारून सांगन’ हरवा दीनवाण्या मुद्रेनें म्हणाला. सारजा इतका वेळ विचार करीत पडली होती. हरवाच्या विनवण्या ऐकून ध्यायला आतां ती राजी नव्हती. सद्या महिने रोज संध्याकाळीं ती ह्या माकडासाठीं ओठ्यावर उभी राहून जिवाची चाळणी करीत होती ! साऱ्या गावानें आपल्याला या बदफैली माणसाकरतां वेडें म्हटलें

काय ? साऱ्या दुनियेने आपल्या तोंडांत शेण घातलें तरी आपण आशा सोडली नाही, कुणासाठी ? या चंगीभंगी माकडासाठी ? जवळ पैसा घायाळा नाही. म्हणून पुण्याच्या एका हलकट बाजारबसवीकडून डोक्यावर मारून घेणाऱ्या नराधमासाठी ? ती स्वतःवर चिडली होती. हरबावर चिडली होती आणि त्या बुबावर चिडली होती. आपल्या नवऱ्याची ही नालायकी आपल्याला कळू देण्यांत या साऱ्या लोकांना काय मिळालें ? त्यापेक्षां काल आपण रात्रभर किती सुखांत होतो ? तीच रात्र जन्मभर पुरली असती तर ! आतां साऱ्या सासवडांत आपल्या नवऱ्याची नालायकी पसरणार ! आणि यापुढें आपण जगाला तोंड तरी कसे दाखवावें ? ज्या हातानें काल हरबानें आपल्याला स्पर्श केला तो हात आगखी कितीतरी बायकांच्या कुजकट पाठीवरून फिरला असेल ?

विचारासरशीं ती ताडकन् उठून उभी राहिली. काय चाललें आहे हें इतरांना समजण्याच्या आंत तिनें हरबाचे कपडे शोधून एका मळकट फडक्यांत एके ठिकाणीं बांधले. गळ्यांत दोन रुपये होते ते तिनें हरबाच्यापुढें ठेवले आणि दरवाजाकडे बोट केलें—

‘म्हंजी, सारजा, इचार काय आहे तुझा ?’ हरबा आश्चर्याने तिच्या तोंडाकडे पहात म्हणाला.

‘जा ! गुमान रस्ता पकडा ! मोटरीकरतां भाड्याला हे पैसे घ्या आन् तोंड दावूं नगा पुन्हां—’ सारजा संतापानें थरथर कापत म्हणाली. भागाऱ्याने आनंद तिच्या डोळ्यांत मावत नव्हता ! तिनें आपल्या बहिणीकडे आनंदातिशयानें पाहिलें. ग्रहांचें संकट हें असें टळणार होतें तर ! हरबा हातांतल्या पैशाकडे थोडा टक लावून पहात होता. विचार करीत असतां तो एकदम मोठ्यानें हंसला. सारजा जास्तच चिडून म्हणाली—

‘मुर्दाडावानी हसताया ! पर सारजेचा राग तुमास्नी तसा कळायचा नाही. पुन्हां सांगते, गुमान मुकाठ्यानं जातां कीं—’

‘जातो. पर एक गोष्ट राखली. त्या बावाला तुम्ही काईबी म्हणालात तरी संमदं काहीं बराबर वळखतां आलें नाही. नागपुरांत मी एका बाईच्या घरांत वस्तीला होतो काय ? आरइच्या आतां काय म्हनूं या मिऱ्हांना ! आर भिऱ्यानो, नागपुरांत हा पड्या तीन घरांत व्हता. एका घरानें

मर्दाची तहान भागल व्हय ! आन् मंमईला सातऱ्याची व्हती ! पर सोलापूरची व्हती ती कुठं गेली ? आन् पुण्यांत तर अक्षी राजावानी रोज न्यारं घर ! मर्दाला हे समंद पाहिजेच—' हरबा जोरजोरानं हसूं लागला.

सारजा आश्चर्याने त्याच्या तोंडाकडे पाहूं लागली. अवसानांत येऊन हरबा पुढें बोलूं लागला, —' सारजेच्या लग्नाला आंवदा शिमग्यांत चार वर्स व्हत्याल ! पर त्येच्या आधीं ती विठी मंगळवेढेकरांन तिचें बी जोडें म्या खालत कीं, त्ये कुनालाच कसं समजलं नाय ?' भागाबाई त्या नराधमाकडे जळत्या नेत्रांनं पाहात होती. आणि या मांगानें आपल्या बहिणीचा गळा कापला !

'आतां तर काय ! संमद्या गांवांतल्या उनाड मैना माझ्या सन्याच ! बरं झालं ! कटकट गेली—' म्हणून म्हणत हरबा कपड्याचें गाठोडें खांद्यावर टाकून जाण्याकरतां दरवाजाकडे पाहूं लागला. विजेच्या वेगानें सारजा त्याच्याकडे धावत गेली. त्याच्या हातांतील गाठोडें तिनें दूर कोपऱ्यांत भिरकावले. भागाबाईच्या देखत हरबाच्या गळ्याला मिठी मारून ती रडत रडत म्हणाली, 'धनी, संमद खोट हाय ! मला काय तुमचें मन वळखत नाय व्हय ? कुनातरी चांडाळानं तुमचा आन् माझा घात कराया संमदं उठवलं हाय—! माझ्या विंगर तुमी कुठें बी जानार नाय, मला ठाव हाय त्यें—'

हरबानें मोठ्या प्रेमानें सारजेच्या पाठीवरून हात फिरवला !

'हा. ही माजी खरोखुरी सारजा होय ! पर मी म्हणतों हा कोण चांडाळ कां चांडाळीण संमद उठवतीया तिचें तंगडें उद्या मी मोडून टाकतो ! अर काय, हाय काय आन न्हाय काय ! इकल्या बायल्या जवळ करायला मी काय शिकलेला मानूस हाय व्हय ? माझी सारजा एकच पन लाखाला भारी हाय हें मला ठाव नाय व्हय—! भागाबाई—अर आन् भागाबाई कुठें गेली ?

हरबानें पुढें काय केलें तें पाह्याला भागाबाई त्या खोपटांत हजर नव्हती—!

शेबुनिसा संगीत विद्यालय

: : ६

पावसाळ्यांत रस्त्याच्या कडेला ज्याप्रमाणे छव्यांचे आडमाप पीक उगवते त्याप्रमाणे मुंबईत आजच्या घटकेला संगीत विद्यालये रस्तोरस्तीं उपटलेलीं दृष्टीस पडतात. पावसाळ्यांतील छव्यांप्रमाणेच कांहीं काळ मोठ्या डौलाने त्या विद्यालयाच्या पाठ्या झळकत असतात आणि कालांतराने त्याच ठिकाणीं एखादे न्हाव्याचे नाहीतर वाणगटाचे दुकान आलेले आपणांस आढळून येते. प्रत्येक विद्यालयाचा रुवाव तें जिवंत असेपर्यंत इतका दृष्टींत भरण्याजोगा असतो की, क्षणभर त्रयस्थाला मुंबई शहर देवी सरस्वतीच्या वीणाशंकारावर डोलत असावे असा भास होतो. आणि इतक्या कलामय मुंबई शहराला इतर लोक 'बाजारी, मवाली, आधाशी' लोकांचे आगर म्हणून संशोधितात तें साफ चूक असले पाहिजे असे वाटू लागते. खरोखरी काय परिस्थिति आहे हे खुद्द मुंबईकर इस-माला सुद्धा पुष्कळ वेळां माहीत नसते.

शेबुनिसा संगीत विद्यालय आज दीड वर्ष त्या जागेत अक्षरशः गाजत होतें. विद्यालयाच्या मुख्य चालिका किशोरीबाई अष्टोप्रहर आपल्या ज्ञानां-तील छटाक, अदपाव ज्ञान विद्यार्थीनीना देण्यांत सारख्या गुंतलेल्या असा-यच्या. विद्यालयाच्या कार्याविषयी साऱ्या दादरमध्ये लोकांच्या मनांत कौतु-कमिश्रित आदर उत्पन्न झालेला होता. किशोरीबाईंच्या कलामय बोलण्याने,

कलायुक्त वागण्याने एकदां विद्यालयाच्या तबेल्यांत शिरलेला इसम त्यांची आरती गात बाहेर आला नाही असें झालें नाहीं. कुणी, केव्हांहि वेळ ठरवून त्यांना भेटायला जावो, किशोरी तंत्रेच्याच्या तारा लावण्यांत किंवा तबल्याच्या खुट्या टोकण्यांत गर्क झालेली दिसायची ! घटकाभर बातचीत केल्यावर आपल्या मुलीला विद्यालयांत घालूं इच्छिणारा पालक स्वतःला बंदी कां असावी या खिन्न विचारानें त्या तबेल्यांतून बाहेर पडायचा.

विद्यालयाला आजवर भेटी दिलेल्या इसमांच्या नांवांची नुसती यादी पाहूनच मनुष्य स्तंभित व्हावयाचा. विहजीटर पुस्तकांत रावसाहेब, राव-बहादूर, सर इत्यादि पदव्यांची खुर्चासारखी खेरात केलेली पाहून माणसानें पुढें बोलवें तरी काय ? चौकशी करणारा इसम फार फार झालें तर टांमवे कंपनीत १५० ते २०० मिळवणारा एखादा भुक्कड भाऊ महाराज असावयाचा. त्याला हीं मोठमोठीं नावें म्हणजे राणीच्या बागेंतल्या सिंह-वाघा-प्रमाणें भयंकर वाटावयाचीं यांत नवल काय ?

किशोरीनें विद्यालयाची माडणी तर मोठी सुवक केली होती. खालच्या माळ्यावरची ती आजवर जवळ जवळ रिकाम्या खोक्र्यांनी भरलेली ती आडगळीची खोली होती हें सांगून सुद्धां कुणाला खरें वाटलें नसतें. त्या खोलीला रंगरंगोटीच्या महायानें, खिडक्यांना लावलेल्या झुळझुळित पडद्यानें व भिंतीवर टांगलेल्या चित्रांच्या योगानें एखाद्या दिवाणखान्याचें स्वरूप आणलेलें होतें. सर्व खोलीभर काथ्याच्या तरांनीं जमीन झाकून घेतली होती. त्यावर हिरव्या रंगाची एक जाडजूड सतरंजी हांथरण्यांत आली होती आणि बैठकीच्या गाद्या, लोड, तक्के, गालिचे इत्यादि सामान अशा कलापूर्ण रीतीनें विखरून देण्यांत आलें होतें कीं, पहाणारा सर्वत्र व्हावा. जुन्या थाटाच्या जोडीला नव्या पद्धतीचे कोच, तिपाया, खुर्च्या यांचीहि रेलचेल होती. मधोमध समोरच्या भिंतीच्या मध्यभागी किशोरी नेहमीं अनंताकडे लक्ष लावून एकाग्रतेनें कलेचें चिंतन करण्यांत गर्क झालेली दिसे. मुद्देवानें या संगीती पेथाला सर्वस्वी अनुकूल अशी किंचित् स्थूलयंत्री निळा प्राप्त झाली होती. टेंगणा दुमका डौलदार बांधा, गोल चेहरा. टपोरे डोळे. सरळ नाक, अगदीं मुद्दाम वनवून घेतलेल्या कवळ्यांप्रमाणें भासणारी रेखीव दतपंक्ती आणि त्यावर मायेची पखरण करणारे

लालबुंद ओठ, गौरमांसल बाहु इत्यादि कल्पना केली कीं किशोरीची मूर्ति सहज डोळ्यापुढें उभी राहिल. किशोरीमुळें त्या हॉलला शोभा आली होती कीं हॉलमुळें किशोरीला शोभा आली होती हें ठरवणें जरा कठीणच होतें. एवढें मात्र खरें कीं, त्या दोघाना एकत्र पाहिलें कीं, समसमांसयोग कीं जाहला या वचनाची आठवण झाल्याशिवाय राहती ना !

दीड वर्षांत किशोरीनें दादरकरांना संगीत विद्येचें महत्त्व पटवून देण्याचा चंग बाधला होता. विद्यालयाचा गाजावाजा करण्यासाठीं यत्किंचितहि कसूर केली नव्हती. अर्थात् कांहीं लोकांना 'गाजावाजा' या शब्दप्रयोगामुळें जरा विचकल्यासारखें होईल. परंतु हें युग जाहिरातीचें आहे. तुमच्या जवळ असलेला शंभर नव्वरी सोनें असले तरी जगाला तें कळायचें कसें ? जगापुढें तुम्ही आपले गुण मांडून ठेवल्याशिवाय जगानें तरी तुमचें कौतुक करावें कसें ? किशोरीचें तर स्पष्ट मत होतें कीं, जगाला कोणतीहि गोष्ट वळेंवळें पटवून द्यावी लागते. जग म्हणजे कुंभकर्णाचा अवतार असतें. त्याला मोहनिद्रेतून जागें करावें लागतें. जगाला म्हणजे दादर विभागांत राहणाऱ्या सुखवस्तु लोकांना जागें करण्याकरितां किशोरीनें विद्यालय उघडल्याच्या आठव्या दिवशीं एका उत्तरेकडच्या बाईच्या गाण्याचा कार्यक्रम उरकून घेतला. तिसऱ्या महिन्यांत विद्यालयातील तीन विद्यार्थीनींचें स्नेहसंमेलन घडवून आणलें. आणि स्नेहसंमेलनें भरविण्याची प्रथा नंतर दर तीन महिन्यांनीं उरकण्यांत येऊं लागली.

किशोरीचे हे प्रसिद्धीचे मार्ग कोणास रुचोत वा न रुचोत विद्यालय विद्यार्थीनींनीं गाजून लागले यांत मात्र तिळमात्र शंका नाही. प्रत्येक विद्यार्थीनीचा पालक दोन महिने झाले कीं, मुलगी स्नेहसंमेलनाकरितां जादा पैसे मागते हें पाहून खाडकन् शुद्धीवर यायचा. आणि मुलींना कांहीं तरी न छापण्याजोगें उत्तर देणार तोच किशोरीच्या त्या डोलदार बांध्यांची त्याला आठवण व्हायची आणि नंतर कांहीं एक कुरकुर न करतां तो पैसे काढून द्यायचा. किशोरीनें लोकांकडून कांहीं ना कांहीं निमित्तानें पैसे उकळण्याचा राजरोस धंदा चालवला आहे असें चावट लोक खुशाल म्हणोत, कोणत्याहि सूत्र म्हणविणाऱ्या विचारवंत नागरिकानें एवढा विचार करायला नको कीं बुवा, दोन महिन्यांत शिकवलेलें संगीत कितपत अंगांत

मुरलें आहे हें परीक्षा घेतल्याशिवाय कसें समजणार ? बरें, परीक्षा म्हटली म्हणजे ती ताटांतलें वाटींत अन् वाटींतलें ताटात असें होऊन कसें भागेल ? किशोरीचा एक भाऊ गिरगांवांतल्या रहिवाशांना संगीत चाखायला शिकविण्याचा गंडा बांधून बसला होता तो मुद्दाम गिरगांवांतून दादरला एक दिवस यायचा. मुलींची शास्त्रोक्त त्रयस्थामार्फत कडक परीक्षा व्हावयाची आणि मग मुलींना त्याच्या सूचनेवरून स्नेहसंमेलनाचे दिवशीं प्रशस्तीपत्रें मिळावयाची. आतां हा एवढा खटाटोप उरकायचा म्हणजे खर्चाशिवाय कसें भागावयाचें ? अर्थात् विद्यार्थीनींनीं दर दोन महिन्यांनीं परीक्षेची पाच रुपये फी देऊन परीक्षेला बसलेच पाहिजे हा नियम किशोरीला करावा लागला. परीक्षेकाला जाण्यायेण्याचें फर्स्टक्लासचें भाडें, त्याचा मेहताना इत्यादि खर्चाकरतां पांच रुपये फी सुद्धां अपुरी पडत असे असें किशोरीचें म्हणणें होतें. परंतु सत्कार्याकरतां थोडीशी झीज सोसायची तिची तत्परता पाहून विद्यार्थीनी सुद्धां थक्क व्हायच्या !

कांहीं लोक मधून मधून तक्रार करीत. खर्च फार होतो, स्नेहसंमेलन दर दोन महिन्यांनीं कशाला ? त्यापेक्षा शाळांतील परिभाषाप्रमाणें दर वर्षी परीक्षा घेण्यांत यावी अन् त्याचवेळीं एक संमेलन भरवून प्रशस्तीपत्रें देण्यांत यावी, असें लोकांचें म्हणणें होतें. परंतु लोकांना सूचना करायला काय कष्ट पडतात ? आणि इतर शाळा व संगीत विद्यालय यांच्यांत तुलना करणें खरें आहे कां ? संगीत कला म्हणजे काय भूगोलाप्रमाणें पाठ करून कधीं येईल का ? पुस्तकी ज्ञान आणि कलेचें ज्ञान यांत महदंतर आहे ! तक्रार करणाऱ्या पालकांना किशोरीनें समक्ष खुलासा करून दिला. संगीत ही कला अशी आहे कीं ती वारंवार तपासून घेतली पाहिजे. विद्यार्थीनीची एकादे वेळीं लय वाढते, एकादी विद्यार्थिनी सुराला कच्ची असते—अहो, अनेक भानगडी त्यांत असतात. तेव्हां परीक्षेची कसोटी ठेवल्याशिवाय गायनाची कला कंठगत होणें शक्य तरी आहे का ?

यावर विचारा पालक आपल्या पाल्याच्या कंठाकडे पाहून स्वतःचा कंठ हातानें चाचपून पाहात बाहेर पडे. पण त्याला किशोरीचें म्हणणें पटे. एकंदरीत दादर विभागांत जेबुन्निसा संगीत विद्यालयानें आपलें बस्तान चांगलें बसवलें होतें, दीड वर्षांच्या अल्प काळांत किशोरीनें विद्यालयाचें

नांव सर्वतोमुखीं करून. सोडलें होतें, आणि त्यांत आश्चर्य वाटण्याजोगें काय होतें ?

मुंबईत असा एक वर्ग आहे कीं त्याला कामाच्या रगाड्यापुढें स्वतःच्या पत्नीशीं बोलणें सुद्धां महिना महिना शक्य नसतें. पैसा मिळविण्यासाठी माणसाला घडपड करणें भाग आहे. अशा वेळीं घरांतल्या मुलीनें गायन क्लास जॉईन केला कां सिनेमा स्टुडियोंत जाऊन नाचायला आरंभ केला हें जन्मदात्या पित्याला सहा सहा महिने टाऊकही नसतें. आणि सहा महिन्यांनीं समजलेंच तर मुलीला ताकीद द्यायला त्याला वेळ मिळेल तर ना ? आणि एखाद्या रविवारीं मुलीची व चापाची गांठ पडण्याचा कपिलाषष्टीचा योग जमून आलाच तर इतके दिवस कामाच्या ओझ्याखालीं थकलेला, वाकलेला जीव एका रविवारीं मोठ्यानें बोलण्याइतका सुद्धां उत्साही नसतो. तो मनांत समजतो कीं जग बदललें आहे. जाऊं दे ! कांहीं का होईना ! एक दिवस सुखांत घालवायला मिळायचा त्यांत आरडाओरड अन् चिडाचीड पाहिजे कशाळा ? आणि या कारणांमुळे मुंबईतील अनेक संगीत विद्यालये दर दोन महिन्यांनीं स्नेहसंमेलने घडवून आणू शकतात !

किशोरीनें झेबुनिसा संगीत विद्यालय आपल्या गिरगांवांतल्या भावाच्या साहाय्यानें स्थापन केलें. स्थापन करण्यापुरती तिनें भावाची मदत घेतली. परंतु पुढील प्रगति मात्र तिनें स्वतःच्या करामतीवर करून दाखवली. मधून मधून एखादी फाजील जिज्ञासू मुलगी तिच्या विद्यालयांत प्रवेश करी, नाही असें नाही. परंतु किशोरी प्रथम तिला युक्तियुक्तीनें ताळ्यावर आणण्याचा प्रयत्न करी आणि या उपरही तिची जिज्ञासा शमण्याचें चिन्ह दिसलें नाही तर 'तुला संगीताचें अंगच नाही. तूं आपली भरतकामाच्या किंवा शिवण कामाच्या कॉलेजांत जात जा' म्हणून ती अत्यंत गोडीनें तिला वाटेला लावी. अशीच एक मुक्ता नांवाची मुलगी मोठी चपळ होती यांत शंका नाही. चार आठ दिवस तिनें किशोरच्या लव्या लव्या वाताखालच्या मानेनें ऐकून घेतल्या. तेवढ्या वेळांत तिनें काय समजावयाचें तें समजून घेतलें व आदल्या दिवशीं तिनें अचानक प्रश्न टाकला—!

“कायहो बाई ! आमचे काका म्हणत होतें कीं, तुम्ही इतक्या चांगल्या संगीत शिकलेल्या अन् रेडियोमध्ये तुमचा कार्यक्रम कधींच कसा झाला

नाहीं ?” किशोरीने चमकून त्या मुलीकडे पाहिले. मुक्ता बावळट चेहरा करून उत्तराची वाट पहात उभी होती. किशोरीने एकवार गोड हास्य करून म्हटले, “तुझ्या काकांना म्हणावं, रेडियोमधे जाऊन पोट भरण्याची माझी तयारी नाही. रेडियोमधे गाणारीण मी नाही.”

“कां ? त्यांत कमीपणा कसला आला आहे ? हिराबाईमुद्धां रेडियोमधे मधून मधून जातात. झालंच तर, केसरबाई अन् सरस्वतीबाई—किती किती चांगल्या स्त्रिया नेहमी रेडियोमधे गात असतात. आमचे काका तर म्हणत होते की रेडियोमधे गाणाऱ्याची तयारी चांगलीच असावी लागते—” मुक्ता हट्टीपणाने म्हणाली.

“हे बघ मुक्ता, तू अजून लहान आहेस. तुला या भानगडी कळायच्या नाहीत.” किशोरी लटक्या गंभीरपणाने म्हणाली.

“पण त्या मला समजावून सांगा नं !” मुक्ता जवळ जवळ हटून बसलेली पाहाताच किशोरीने मुद्यास वगल दिली.

“मुक्ता, काल तुला सारीगम दिले होते तें बसले का पाहूं बरं—”

“बाई ! मग ग्रामोफोन कंपनीने तुमचीं गाणीं अजून कांही घेतलीं नाहीत ?” मुक्ताने थोड्या वेळाने पुन्हां प्रश्न केला !

“त्यांचे माझे पटणे शक्य नाही. धंदेवाईक लोकांना आम्ही कलावान् लोक आपली कला विकायला केव्हाही तयार नसतो” किशोरीने उत्तर केले.

“मग आजवर ज्यांनीं आपलीं गाणीं ग्रामोफोन कंपनीला दिलीं ते सगळे मूर्ख का ?” मुक्ताने पुन्हां प्रश्न केला !

“ते मूर्ख आहेत असं आपण कसं म्हणावं ? फार झालं तर एवढं म्हणू शकूं की त्यांना आपल्या कलेचें पावित्र्य उमगलें नसावें.” किशोरी घाईघाईने म्हणाली.

“पण बाई ! आमचे काका नेहमी म्हणतात की तुम्हीं इतकीं स्नेह-संमेलनं केलीत पण नेहमीं गायला दुसऱ्या कोणाला तरी बोलावतां ! तुम्हीं स्वतःच एकादे वेळीं कांही गात नाहीं ?” मुक्ताच्या बोलण्यांत खवचटपणाच्या कितपत भाग आहे हे किशोरी अजमावून पाहात होती. थोड्या वेळाने ती हसल्यासारखे करून म्हणाली, “हा वेडे ! मी तर काय रोजचीच

आहे ! स्नेहसंमेलन ही तुम्हां मुलींकरतां असतात. रोजरोज तुम्ही माझ शिकवण पाहतांच, तेव्हां दोन महिन्यांतून एकदां तरी तुम्हाला बाहेरच्या नावाजलेल्या गवयाचं गाणं ऐकायला नको कां ? संगीत हें ऐकून ऐकून येत असतं.”

मुक्ता थोडा वेळ गप्प होती. ही पोरटी आतां थांबवली नाही तर आणखी कांहीं तरी विचित्र प्रश्न विचारील या भीतीनें किशोरी एकदम मधेंच म्हणाली— “ हो ! वरी आठवण झाली. मुलींनो, येत्या रविवारीं आपण जुहूला जायचं बरं का —”

आणि तयारी कोणी कोणी काय काय करावयाची यांत सगळ्याजणी चूर होऊन गेल्या ! आठ दिवसांनंतर मुक्ता पुन्हां म्हणून विद्यालयांत दिसली नाही. किशोरीचें विद्यालय कित्येक संकटांतून तावून सुलाखून बाहेर पडलें होतें. कित्येक विद्यार्थीनींना मधून मधून बाईच्या विषयीं कुतुहल निर्माण होई. कित्येक जणीं धीटपणानें त्यांना त्या दृष्टीनें चाचपून पाहूं लागत. परंतु किशोरी त्यांना स्वतःसंबंधीं फारसा पत्ता लागू देत नसे. मुलींना एवढेंच माहीत होतें कीं कलाप्रेमामुळें किशोरीबाई लग्नाच्या नसत्या फदांत पडलेल्या नव्हत्या. संगीताच्या अष्टौप्रहर ध्यासामुळें त्यांना विवाहाचा विचार करायला सवडच मिळाली नव्हती. इतकें जावज्य कलाप्रेम हल्लींच्या युगांत क्वचितच पाह्यला मिळतें. बावळट मुली सहजच फसत म्हणा !

— आणि हें झेबुनिसा विद्यालयाचें दोंग आणखी किती दिवस चाललें असतें कुणास ठाऊक ! परंतु मध्यंतरी एक वनाव घडून आला आणि—पण तेंच आतां आपण पाहणार आहों !

विद्यालय स्थापन झाल्यापासून पुरे पंचवीस महिने होणार होते. इतर ठिकाणीं रौप्य महोत्सव वर्षावर ठेवतात. परंतु किशोरीची महत्त्वाकांक्षा तिला तो उत्सव महिन्यांवर ठेवावा असें आग्रहानें सुचवूं लागली. पंचवीस महिने सतत उत्सव साजरा करावा असें तिच्या मनानें घेतलें. बंधुराजांना तिनें गिरगावांतून बोलावून घेतलें. त्याच्या कानावर ही सारी हकीगत तिनें घातली. बंधुराज बहिणीची ही धडाडी पाहून प्रथम सुन्नच झाले. परंतु बहिणीच्या आग्रहाखातर सारी व्यवस्था करण्याचें त्यांनीं आश्वासन

दिलें. सर्व काहीं व्यवस्था एक दोन तासांच्या विचारविनिमयानंतर मुकर झाली. शेवटीं महत्वाचा प्रश्न आला कीं या प्रसंगाला अध्यक्ष म्हणून कोण बळी देण्यासाठीं बोलवावा? रौप्यमहोत्सवाचा अध्यक्ष जितका श्रीमंत असेल तितकाच तो वावळटही असला पाहिजे. त्याकडून हजार पांचशेची देणगी उपटायला मिळाली तर ठीक. अनेक नावें त्यांनीं विचारांत घेऊन पाहिलीं. परंतु वावळट श्रीमंत मुंबईत शेंकड्यावारी असता त्यांना यापैकीं एकहि पसंतीस येईना. कांहीना कांही अडचण पुढें येई. सगळे गुण जमले तर पूर्वीं केव्हां तरी तो येऊन गेलेला असे आणि एकदां जागे झालेल्या इसमाला पुनः व्रनविणें सांपें नसतें एवढें जाणण्याइतकी अकल त्यांना खासच होती. शेवटीं कंटाळून किशोरीचा भाऊ म्हणाला, “हें पहा, ही माझ्या हातांत टेलिफोन डिरेक्टरी आहे. यांतलीं नांव मी आतां वाचतो. जें नांव तुला भरंवशाचें वाटेल त्या गृहस्थाला आपण अध्यक्ष नेमून टाकूं—”

किशोरीनें फारसा विचार न करतां चटकन् होकार भरला. आणि इथेंच तिनें सर्व नाशाचा पाया खणून वेण्यास मदत केली. इंग्रजी पहिलें मुळाअक्षर संपून दुसऱ्यास सुरवात झाली तरी आतांपर्यंत वाचल्यापैकीं एकही अध्यक्ष या नात्यानें किशोरीचा पसंत पडले नाहीं. ओठांचा झालेला चंबू आणि कपाळावरील आठ्यांचें जाळें हीं दोन्हीं लक्षणे ठीक नव्हतीं. बँकेचें सदर चाललें होतें. एका नांवानें किशोरीचें लक्ष चटकन वेधून घेतलें. सर्वोत्तमराव सुखात्मे हें नांव तिला कां कुणास ठाऊक पूर्वा कोठें तरी ऐकल्यासारखें वाटूं लागलें.

“मग त्यांनाच बोलवूं या. म्हणजे पूर्वींची ओळख निघालीच तर हकानें देणगी उपटायला बरंच झालें—” बंधुराज कंटाळून डिरेक्टरी मिटून म्हणाले,

“पण हें नांव कुठें तरी ऐकल्यासारखें वाटतं आहे. बँकेचा मॅनेजर आहे काय? बहुतेक श्रीमंत असेलच. तरी पण तूं गिरगावांत कुणाकडून तरी बारीक चौकशी करून पहा. श्रीमंत असेल अन् वावळट असेल तर हाच आपला अध्यक्ष कायम” किशोरी विचार करीत म्हणाली.

—आणि एक दिवसाच्या चौकशीनंतर कळून आलें की सर्वोत्तमराव ही व्यक्ति मुंबईच्या शेअर बाजारांत एक बडें प्रस्थ होतें. मुंबईला मलबार

हिलवर त्यांचा एक भव्य प्रासाद होता. अहमदाबादत एका गिरणीत त्याचा बराच संबंध होता. शिवाय दादरला हिंदु कॉलनीत त्यांची घरेदार होती. ती पाहणें त्रामदायक होऊं लागल्यामुळें त्यांनीं विकून टाकलीं होती. एकंदरीनें आसामी वजनदार होती. म्हणजे आजवरच्या सन्माननीय पाहुण्यांमध्ये पहिल्या रांगेत शोभणारी होती. किशोरीला तरी आणखी काय पाहिजे होतें ?

अध्यक्ष मुकर झाला. अध्यक्षांची गांठ घेऊन त्यांना विनंति करणें एवढेंच बाकी राहिलें. अध्यक्षांची गांठ घेणें सोपें नव्हतें हें एका दिवसाच्या रखडपट्टीनंतर त्या बंधुभगिनींना कळून चुकलें. शेवटीं त्यांच्या बंगल्यावर एक पत्र ठेवून किशोरीला परत यावें लागलें. दुसऱ्या दिवशीं पोस्टानें अध्यक्षीय समिती आलेली पाहतांच तिला अस्मान ठेंगणें वाटूं लागलें. रौप्यमहोत्सवासारखा महत्त्वाचा प्रसंग आणि त्याला साजेसी महत्त्वाची व्यक्ति अध्यक्ष म्हणून मिळणें म्हणजे विद्यालयाचा विजय होता, किशोरीच्या कर्तृत्वावर हा विजयाचा मुगूट होता.

समारंभाची तयारी करतांना पैशाकडे पाह्यचें नाहीं हें धोरण ठरल्यासारखें झालें होतें. नेहमींच्या मामुली स्नेहसंमेलनाला पांच रुपये वर्गणी पुरी होत असे, म्हणजे भागवून घेतां येत असे; परंतु रौप्यमहोत्सवाला निदान दहा रुपये वर्गणी अवश्य यायला पाहिजे. एके दिवशीं विद्यार्थिनींच्या मेळाव्याला उद्देशून किशोरीनें स्फूर्तिप्रद भाषण केलें. विद्यालय ही सगळ्यांची माता होय. मातेकरतां जो प्राणी तन मन आणि विशेषतः धनानें झीज सोसतो त्याला कोणत्या दिव्य आमनावर नेऊन ठेवतात हा तिच्यापुढें प्रश्नच पडला होता. मुलींनीं या वेळीं मागे घेतां कामा नये. विद्यालयाचा लौकिक म्हणजेच विद्यालयांतील प्रत्येक विद्यार्थिनीचा लौकिक होता. भावनातिरेकानें पाणावलेल्या नेत्रांनीं किशोरीनें मुलींना पैसा गोळा करण्याविषयीं विनंति केली. स्वतः किशोरी काही कमी पडलें तर आर्थिक झीज सोसायला तयार होती.

समारंभाचा मुख्य भाग इतर ठिकाणीं घडून येणाऱ्या समारंभाप्रमाणें व्यवस्थित पार पडला. रविवारी सकाळपासून ते सोमवारी संध्याकाळपर्यंत सारखे कार्यक्रम एका पाठोपाठ लागलेले होते. रविवारी रात्री मुलींचा

गर्वा नाच एका थिएटरांत घेण्यांत आला. कार्यक्रम खरोखरीच बौतुका-स्पर्द रीतीने पार पडले. मुख्य अध्यक्ष मुद्दां सांगूया पसंती-निदर्शक माना डोलवीत होते. त्यांना किशोरीची कार्यक्षमता पाहून अत्यंत अचंबा वाटल्याचें त्यांच्या बोलण्यांत आलें. मध्यंतरीं एकदां तर त्यांनीं किशोरी-बाईंना स्वतःच्या एकादी चीज गाऊन दाखविण्याबद्दल आग्रहही केला. किशोरीनें प्रमा प्रोवर नसल्याचें निमित्त करून त्यांची विनंति मोठ्या मिनतवारीनें त्यांना परत घ्यायला लावली. परंतु सारा कार्यक्रम उरकेपर्यंत एक गोष्ट कोणाही त्रयस्थाला जरा नवलाची वाटली असती ती ही, कीं इतक्या कामाचा हा गृहस्थ आपले सगळे उद्योग गुंडाळून ठेवून किशोरीच्या कार्यक्रमांत इतका गुंग होतो म्हणजे काय !

किशोरीनें पाहुण्यांची बडदास्त अत्यंत उदारपणानें ठेवली होती. तिच्या व्यवस्थेंत नांव ठेवायला एवढीशी मुद्दां जागा नव्हती. सर्व लोक खूप होते. विशेष : सर्वोत्तमराव तर तिच्या वाखाणणीशिवाय तोंडांतून अन्य शब्दच काढीत नव्हते. किशोरी मनांतून एकदम खूप होती. आतां विद्यालयाला कीर्ति आणि देणगीचा पैसा याला काय कमतरता पडणार होती ? सर्वोत्तमराव जरा चुळचुळ करू लागले, कीं तिला नक्की वाटवें, कीं चेकबुका-करतां त्यांनीं खाशांत हात घातला वाटतें ! वेळ पडली तर अडूं नये म्हणून तिनें स्वतःचें फौटन-पेन मुद्दाम दिसेल अशा बेतानें ब्लाऊझच्या वऱ्याचा वाजूस लटकावून ठेवलें होतें.

परंतु किशोरीची पैशाच्या वावर्तीत निराशा व्हावयाची होती. पाहुण्यां-करतां अभिप्रायासाठीं ठेवलेल्या पुस्तकावर सर्वोत्तमरावांनीं सोमवारीं संध्याकाळीं मोटारींत पाऊल ठेवतांना अतिशय उत्तम अभिप्राय दिला. पैसा देण्याचें त्यांच्या मनाला शिवल्याचेंहि दिसलें नाहीं. मोटार निघून गेल्यावर किशोरी चिडलेली मुद्रा करून विद्यालयाच्या जागेंत परत आली. बंधुराजांनीं उत्सुकतेनें ‘ कीर्तीचा आंकडा ’ म्हणून घाईघाईनें प्रश्न केला.

“ हं ! शेवटीं दक्षिणी मनुष्य जातीवर गेल्याशिवाय राह्यचा नाहीं. ” किशोरी आंघट तोंड करून म्हणाली.

“ म्हणजे ? हजाराचा आंकडा नाहींच कां ? वरं पण पांचशे तर पांचशे-पुन्हां केव्हां बरी ” बंधुराज सांत्वन करण्याच्या उद्देशानें म्हणाले.

“वेडा आहेस ! एक शिवराईसुद्धां त्या मख्ख माणसानं दिली नाहीं. दोन दिवस चांगलं खाव्हा, प्यायला अन् खाणावळीचं विल सुद्धां घायचं त्याच्या मनांत आलं नाहीं—आणि आपण काय खर्च केला होता समारंभासाठी !” खर्चाची आठवण होऊन खिन्न मुद्रेनं किशोरी उद्गारली.

—परंतु दुसऱ्या दिवशीं दुपारच्या प्रहरीं ती एकटीच विद्यालयांत पडलेली असताना तिनें मोटारचा हॉर्न बाहेरच्या बाजूस वाजलेला ऐकला. प्रथम तिनें लक्षच दिलें नाहीं. परंतु दोन तीनदां सारखा आवाज आल्यामुळें कुतूहलानें ती खिडकीपाशीं आली—आणि आश्चर्यानें तिचा शोक जाण्याचा वेत आला.

सर्वोत्तमराव स्वतः गाडी घेऊन आलेले तिला दिसले. काय करावें, या विचारांत ती क्षणभरच घोटाळत्यासारखी दिसली. परंतु देव कोणत्या रूपानें उभा राहतो याचा नियम नसतो म्हणून म्हातारी माणसें म्हणतात त्याची तिला आठवण झाली. ती घाईघाईनें त्यांच्या स्वागतासाठीं पुढें धांवली— !

सर्वोत्तमराव आंत आले. किशोरी आपलें सहज वाटणारें टोंगी हास्य करीत त्याच्या पाटोपाट आंत आली.

“एकट्याच असाल असं वाटलें म्हणून सहज डोकावून पाहिलं.—राग नाहीं ना आला ?” सर्वोत्तमराव बैठकीवर बसत म्हणाले.

“इश ! त्यांत राग कसला ? उलट तुमच्यासारख्या मोठ्या माणसांनीं असं वारंवार येऊन आम्हांला उत्तेजन दिलं तर आमचं कल्याणच आहे त्यांत. लोकांना यायलाच नको असतं. आम्हीं सुद्धां बोलवावं तेव्हां कुठं त्यांना यावसं वाटतं—” किशोरी त्यांच्यापासून दूर अंतरावरच्या बैठकीवर खुरमांड्या घालून बसली.

“आलों होतों या बाजूला. दोन दिवस तुमच्या इथचा पाहुणचार घेतला पण तुमच्या आवाजाची फिरत ऐकण्याची फार आतुरता होती. म्हटलं तुम्ही एकट्या सांपडला म्हणजे ऐकायला मिळेल एकादी चीज—” सर्वोत्तमराव सिगारेटला काडी लावीत निष्काळजीपणाच्या सुरांत म्हणाले. किशोरी गोंधळली होती.

“छे: बाई ! कामाच्या रगाड्यामुळें माझं डोकं बोग कलकलून गेलं

आहे. पुन्हां केव्हां तरी दोन चार महिन्यांनीं असेच निवांतपणें आलांत म्हणजे— ”

“ म्हणजे दोन चार महिने आम्ही इकडे येऊं नये; असंच सुचव-
वण्याचा तुमचा बेत दिसतो आहे— ” सर्वोत्तमराव सिगारेटचा धूर
आढ्याकडे सोडीत म्हणाले.

“ छे: छे: ! तसं कुठं मी म्हणतें आहे ? गैरसमज होऊं देऊं नका— ”
किशोरी जास्त गोंधळून उद्गारली.

“ हें पहा, किशोरीबाई, रागवं नका. पण हा बुरखा आतां काढा की.
तुम्हांला स्वतःला संगीत कितपत येतें आहे याची मला थोडीशी माहिती
आहे म्हणून मी विश्वासानें बोलतो आहे. थांबा, मध्यें बोलूं नका. ऐकून
ध्या माझे. मुक्ता नांवाची एक मुलगी तुमच्याकडे येत होती ? ”

किशोरीनें आश्चर्यानें होकारार्थक मान हालवली. म्हणजे हा मनुष्य
तिचा काका कीं काय ? विजेच्या वेगानें तिच्या मनाला हा संशय चाटून
गेला.

“ ती माझी पुतणी आहे. मी आमच्या थोरल्या बंधूंकडे कधींमधीं
येत असें तेव्हां तिनें मला तुमच्या या खटाटोपाची सारी माहिती सांगि-
तली आहे. ऐकून ध्या. खरा प्रकार हा असा आहे. तुम्हीं आणि तुमच्या
बंधुराजांनीं हा धंदा चालवलेला आहे. तुम्हांला जें काय अर्धवट ज्ञान
आहे त्या जोरावर तुम्ही लोकांची दिशाभूल करीत आहां. अध्यक्षाकडून
पैसे काढण्याची तुमची युक्ति मी तेव्हांच ओळखली. वरं आहे. मी जातो.
पण मी तुम्हाला काल पैसे कां दिले नाहीत हें नीट कळावें म्हणून परत
आलों होतो. अच्छा ! ” सर्वोत्तमराव जागचे उठलेले पाहतांच किशोरीला
सारें जग भोंवती फिरल्यासारखें झालें. आणि काय चाललें आहे हें सम-
जण्याच्या आंतच तिचा तोल गेला व सर्वोत्तमरावांना तिला शुद्धीवर
आणण्याचें हें नवीनच काम करावें लागलें--- !

*

*

*

एक महिन्यानें त्या संगीत विद्यालयाची पाटी काढून टाकण्यांत आली.
त्या जागीं ‘धी ब्रॉम्बे, फ्रेंच, इंडिया हेअर कटिंग सलून’ ही पाटी दिमाखानें

मिरवीत होती. आणि आश्चर्याची गोष्ट ही, कीं सुमारे दोन महिन्या-
नंतर त्या दुकानासमोरून एक मोटार जात होती. मोटार त्या दुकानासमोर
आल्यावर थांबली. मोटारीत एक श्रीमंत गृहस्थ स्वतः गाडी हाकण्याच्या
ठिकाणी बसला होता व त्याला विलगून एक बाई त्याच्या शेजारीच बसली
होती. मुंबईत ही दृश्ये नेहमीचीच असतात म्हणून तिकडे कोणाचेही
लक्ष जात नाही. तो गृहस्थ त्या बाईच्या कानाशी लागून म्हणाला, “मुक्ता
तुझ्या विद्यालयाचे हेअर कटिंग सखून बनवून सोडले अखेरीस—शिष्यात्
इच्छेत् पराजयम् !”

“मुक्ता होती म्हणून तर आपला हा योग आला नाहीतर जन्मभर—
नको ग बाई तो ताप ” किशोरी अंगावर शहारे आल्यासारखे करून म्हणाली.

